

5. A MŰVELŐDÉS SZEREPE AZ URBANIZÁCIÓBAN

5.1. Az írástudás és az oktatás

5.1.1. Az írástudás szintje

Az írni-olvasni tudás a reformáció nyomán kezdett egyre szélesebb rétegekben elterjedni. Ekkor mintegy „hivatalos” művelődéspolitikai cél lett az iskolák alapítása, hogy mindenki képessé válhasson elsősorban a Biblia olvasására. Ez a folyamat azonban korántsem volt egyszerű. A 17. század végén Misztótfalusi Kis Miklós még így panaszkodott: „Akadály ez [az olvasás elhanyagolása], hogy közöttünk többire az emberek sajnálják az időt és költséget gyermekeknek iskolába jártatásuktól...”, pedig „ha nem a deákságnak, hanem csak az olvasásnak tanulását tennék fel célul, arra sem idő, sem költség sok nem kívántatnék, úgyhogy alig vagyon oly szegényember, aki erre elégséges ne lehetne”.¹ Továbbá így biztatja kortársait: „Igyekezted – inkább annál mint eddig szoktad – a könyvekhez, az íráshoz való értéssel magadat ékesíteni. Bizony nem semmi ékessége, nemessége, világa és boldogsága ez a nemzetnek s akármely magános személynek is, amint ezzel ellenben az írástudatlanság mocska, parasztsága, setétsége, félszegsége és nyavalyája”.²

Az írástudás szintje a városiasság egyik fontos mutatója a kora újkorban és az újkorban. Arra a kérdésre azonban, hogy egy-egy korszakban a nép körében mennyire volt elterjedve az írás-olvasás tudománya, mekkora volt a potenciális olvasók, és mekkora az írástudók rétege, nem könnyű válaszolni. A múlt század második felétől ugyan rendelkezésünkre állnak a népszámlálási adatok, ám a korábbi időszakokra nézve nagyjából becslésekre vagyunk utalva. A kutatás fontosságát hangsúlyozva írta Pierre Chaunu: „Amikor

a birtokunkban lesznek egész Európára az alfabetizáció elterjedésének és a nemzeti nyelvek helyi nyelvjárások fölött aratott győzelmének térképei, ez lesz a legbiztosabb mutatója az egyenlőtlen indulásnak és fejlődésnek”, mivel „az alfabetizáció egy alapvető szakasz; csak a teljes alfabetizáció adhat esélyt a műszaki forradalomnak, amely elsősorban mentális forradalom”.³

Az alfabetizáció szintje a 16. századig egész Európa-szerte alacsony volt, a 17. században fokozatosan, majd a 18. században látványosan javult a helyzet, elsősorban a kontinens nyugati felén. Az alfabetizáció sikerei előkészítették a talajt, és később párhuzamosan haladtak az iparosodás és az urbanizáció folyamatával.

Nyugat-Európában már a 16. századtól bőséges források állnak a rendelkezésünkre, tájainkon azonban csak a 18. században találunk olyan levéltári anyagot, amelynek alapján következtethetünk az írástudás szintjére. Ezek a becslések, ha mégoly hozzávetőlegesek is, némi támpontot nyújtanak, főként ami az arányokat illeti. Jakó Zsigmond értékelése szerint már a 16. század második felében ugrásszerűen megnőtt az írástudók száma Erdély magyar lakossága körében, és „főként a székelyföldi szabad társadalomban figyelhető meg az anyanyelvű íráshasználat gyors terjedése a falvakon”.⁴

A társadalmi rétegződés meghatározó szerepére az írástudás elterjedésében már a Franciaországban és máshol végzett kutatások is rámutattak; ez különben is magától értetődő az adott körülmények között, ahol az egyénnek születésétől megvolt a maga pontosan kijelölt helye a társadalmi hierarchiában, és ez az élet minden területére rányomta bélyegét. Ezt a nyilvánvaló ténytet támasztják alá az erdélyi adatok is. Azonban itt nehézségekbe ütközik a nemesek alfabetizációs szintjének a megállapítása is, és annál inkább a többi társadalmi rétegé. Itt tehát még inkább becslésekre vagyunk hagykozva. Forrásaim az 1785–86-os úrbéri összeírás és az ún. *homagialiak*, azaz a hűségeskük az új uralkodó iránt; ezek közül is az 1741-es, Mária Terézia trónralépése alkalmából, az 1791-es II. Lipót, és az 1792-es II. Ferenc idejéből.

Ekkor a nemesek és az armalisták aláírták és pecsétjükkel is megerősítették az okmányt, de néhány székben az aláírók közt találjuk a falvak és városok előljáróit is. Ezeknek az 1785–86-os úrbéri összeírás során is aláírásukkal kellett megerősíteniük a kilenc pontos kérdőívre adott válaszok hitelességét, így ez a két anyag elsőrendű forrás a téma vizsgálatához. A 19. század közepétől pedig a népszámlálások adatai állnak rendelkezésünkre.

A pozitív korrelációt a társadalmi rétegződés és az alfabetizáció szintje között bizonyítja az is, hogy 1741-ben Háromszéken a királynő iránti hűségesküt a nemesek 81,4%-a, az armalisták 36,2%-a és a parasztok 2,4%-a írta alá.⁵ 1791-ben Udvarhelyszéken együtt írták össze a nemeseket és az armalistákat, Marosszéken pedig még a szabad székelyek képviselőit is. Udvarhelyszéken még így is 94% írta alá az okmányt, míg a háromszéki nemeseknek csak 77,3% írástudó. Háromszékről 10, nagyrészt Miklósvár fiúszéki faluból megmaradt az esküdtek aláírása is, köztük 12,9% az írástudók aránya. A csíkszéki adatok viszont a források felhasználhatóságát és pontosságát illetően ébresztenek kételyt. Ha ugyanis ötven évvel korábban a nemeseknek mindössze 21,8%-a írta alá a hűségesküt, most ez az arány az armalistákkal együtt 90,2%. Marosszéken minden szabad réteg képviselve volt, tehát az ottani 15,3%-os arány reálisabb képet nyújt az írástudás elterjedéséről a szabadok körében (a listán szereplő 3.779 személyből 578 írt alá).⁶

1791-ből a városok helyzetét is ismerjük. Marosvásárhelyen a mágnások és nemesek, valamint a polgárok külön listán szerepelnek. A 489 nemesből 355, azaz 72,6% írta alá, a 610 polgárból pedig 277, azaz 45,4%: átlagban 57,5%. Székelyudvarhelyen a 175 polgár közül 130-an írtak alá (89,6%), Sepsiszentgyörgyön a 118-ból 93 (78,8%). A többi székelyföldi városkából csak a vezetőség írta alá a hűségesküt: Illyefalván 13, Kézdivásárhelyen 36, azaz mindenki, aki a listán szerepelt. Egy évvel később, mikor II. Ferenc előtt tették le a hűségesküt, a berecki esküdtek 82,6%-a, Csíkszeredában pedig 77,8%-a írta alá.⁷

Ezek az adatok, bár képet adnak az írástudásnak a különböző társadalmi rétegekben való elterjedéséről, és egymáshoz viszonyított arányairól, mégis sokat torzítanak, pontatlanok és hozzávetőlegesek. Felhasználásuknál sok más tényezőt is figyelembe kell vennünk. Egyrészt az esküdtek a tekintélyesebb emberek közül kerültek ki. Tekintélyükhöz a vagyoni helyzet mellett a műveltség, az iskolázás magasabb foka is hozzájárulhatott, tehát az így kapott adatok nem igazán reprezentatívak a társadalom egészére nézve. Másrészt sokszor nagyon is hasonlítanak ezek az aláírások; főként a nemesek és polgárok esetében történhetett meg, hogy presztízstől féltve nem tettek keresztet, hanem megkértek egy rokont vagy ismerőst, hogy helyettük is írjon alá.⁸ Különbösen az ő esetükben az a körülmény, hogy a hűségüket valaki nem írta alá, nem jelenti, hogy analfabéta volt: többen hiányozhattak is. Továbbá ezek az adatok csak a férfiakra vonatkoznak; a nők körében – még a nemesek és városiak esetében is – az írástudatlanság sokkal elterjedtebb volt.

A 19. század elejéről Miskolczi Ambrus készített egy felmérést az írástudás szintjéről a Cziráky-féle 1819–20-as összeírás alapján. Ebből kiderül az a különben közismert tény, hogy a Székelyföldön az alfabetizációs ráta jóval magasabb, mint Erdély egészében. Míg az erdélyi falvak mindössze 5–6%-ban találunk úrbéres írástudót, addig a Székelyföldön ez az arány 17%. A legjobb a helyzet Udvarhelyszéken, ahol a helységek egyharmadában találunk ilyent, és 90%-ában a fátensek közül legalább egy ember alá tudta írni a nevét.⁹

A teljesség kedvéért meg kell említenünk, hogy ekkor Erdély mintegy 2.200 falvából 150-ben sem találunk úrbéres írástudót, tehát ez még a 19. század elején is ritkaságszámra ment: a mintegy 20-25.000 fátensnek csak 1-1,5% írta le a nevét. Ennek a mintegy 250 embernek a 80%-a magyar, 10%-a román, 6%-a pedig szász, pedig az úrbéres parasztság nemzetiségi összetétele szinte ennek a fordítottja volt. Az alfabetizáció szintjét legerősebben befolyásoló tényező, akárcsak az előző, 18. századi adatok esetében: a társa-

dalmi rétegződés. Az erdélyi városok és mezővárosok esküdtjeinek írástudása ekkor 70% és 100% között mozgott.¹⁰

Mint fennebb láttuk, az írástudók aránya a szabad jogállásúak körében jóval nagyobb volt, mint a függőségben élők esetében. Ez nem csak a szűk társadalmi elitre vonatkozik, akik körében a 18. században általános és nélkülözhetetlen volt az írástudás, hanem a városiak, a kialakuló polgárság, a szász szabad parasztok, a vármegyei kispapok vagy a határőrök körében is magasabb az alfabetizáció szintje. A szászok túlnyomó többsége szabad volt és a legjobban szervezett iskolahálózattal rendelkezett, de nem utolsósorban ők vettek részt legnagyobb mértékben az árucserében is. A székelyek esetében ez utóbbi foglalatosság fejletlen volt ugyan, de a szabad jogállásúak aránya itt is magas: a Székelyföld lakosságának több mint fele szabad volt még a 18. században és a 19. század elején is. Azonkívül náluk a tanulás társadalmi presztízse hagyományosan nagy volt, és főképp a határőrezredek létrehozása után a társadalmi felemelkedés leggyakrabban járt útjává vált. A székely határőrök gyakran kerültek összeütközésbe a katonai hatóságokkal, mivel ezek akadályozták a katonacsatládok fiainak továbbtanulását. Még az 1841–43-as országgyűlésen is felpanaszolták Bereck követői, „hogy kívánságaik ellenére katonakodásra szorítottatván, innen következik, hogy (...) a kereskedés és mesterségek nem fejlődhetnek ki, miután a tanulni kívánók idegen helyre ki nem bocsáttatnak, a tudományok tanulásától elzártnak”.¹¹

Figyelembe kell vennünk a székelyek sajátos jogállását is, mint jelentős társadalom-lélektani tényezőt. Az egységesnek tekintett mitikus „székely szabadság” és a kiváltságok visszaszerzése, a „minden székely nemes” elvnek a hangoztatása fontos mozgósító erőnek számított. Az írástudás, mint már fennebb említettem, egyben státuszszimbólumként, a társadalmi felemelkedés lehetőségét hordozta magával, ugyanakkor az egyén presztízst növelte a közösségen belül. Ezeket az értékeket a Székelyföldön még a jobbágyok és zsellérek is magukévá tették, körükben is kimutat-

hatóan magasabb az írástudók száma, mint a vármegyebeli sors-társaikéban.

Ezekben a székely közösségekben nagy hagyománya volt az öngazgatásnak, amely megcsorbítva ugyan, de a 19. század második feléig továbbélt. A „törvényhozó székely falu” életében az írni-olvasni tudás, ha nem is volt szükséges feltétel a helyi hatalomban való részvételre, de mindenképpen előny, hiszen a 16. század vége óta ismerjük az írott székely falutörvényeket. Az életnek ebben a „közönséges egyenlő akaratból” való szabályozásában a közösség teljes egésze részt vett, mint ahogy azt a legelső ránk maradt falutörvényből is ismerjük. 1581-ben Gyergyóújfaluban „nemesek, darabontok és vajda urunk önagysága jobbágyi közönséggel, mind a teljes falu” gyűlt össze, hogy írásba foglalja a törvényeket.¹² Az írásbeliség rangot, tekintélyt kölcsönzött ezeknek a szabályoknak, megóvta őket a feledéstől. Időről-időre fel is olvasták őket, hogy mindenkinek emlékezetébe idézzék. Az írni tudás kétségkívül előnyt jelentett a faluközösségen belül is, bár nem volt kizárólagos feltétele az érvényesülésnek.

Sokkal inkább érvényes volt ez a városokra. A székelyföldi kis mezővárosok gazdasági szempontból fejletlenek voltak ugyan, mégis közvetlen körzetük számára több funkciót elláttak: piacközpontok, valamint politikai és közigazgatási központok voltak, és ott találjuk a magasabb fokú iskolákat is. E városok egyben taxális helyek is voltak, ami nemcsak az öngazgatást tette lehetővé, hanem a követküldés jogát is jelentette az országgyűlésekre. Az esküdtek vagy szenátorok többsége ezekben a helységekből írástudó volt, gyűléseiken jegyzőkönyvet vezettek, és még olyan urbánusnak alig nevezhető helységnek is, mint Bereck, gyönyörűen vezetett jegyzőkönyve maradt ránk a 19. század első feléből.

A 18. század folyamán a marosvásárhelyi polgárok körében egyre általánosabbá vált az alfabetizáció; nem csak presztízs kérdése volt már, hanem nélkülözhetetlen feltétel a politikai életben való részvételnél vagy valamely hivatal betöltésénél. Fogarasi Sámuel írja önéletírásában a 18. század közepi állapotot-

kat vázolja, hogy az apja „mindenképpen akarta, hogy tanuljak, mert maga írástudatlan ember lévén, szegyenlettel, hogy amiatt a Centumba, Consistoriumba nem férhetett be, s céhmeseter sem lehetett, azért gyermekeit minden módon taníttatni kívánta”.¹³ Teljesen kivételes Trombitás István esete, aki 1762-ben csak katolikus vallása révén foglalhatta el a bírói hivatalt – mivel ekkor még csekély volt Marosvásárhelyen a katolikusok száma –, és bár íródeákot tartott, írástudatlansága miatt rengeteget gúnyolták, sőt még a Guberniumnál is panaszt tettek ellene. Róla jegyezték fel, hogy „ez az A betűt sem esmérte, hanem az akkori időnek szokása szerint pápistává lévén, senatornak s azután város főbírájának tétetett, s írástudatlan lévén, íródeákot tartott, s midőn valamit lediktált, subscribáltatni akarván, azt mondja: Írja ked: I. U. P. Trombitás István, azt gondolván, hogy azon három betűkkel íratik le az ő neve, és a’ még ma is proverbium a városi régebb emberek szájában.”¹⁴ A 19. század elejétől aztán az írástudás kizáró jellegű követelménnyé vált bármely csekély hivatal betöltésénél: 1817-ben például valakinek azért utasították el a candidatióját az adószedői hivatalra – bár senki sem akarta vállalni –, mert „nincsen elegendő securitása, s nem is tud jól írni”.¹⁵

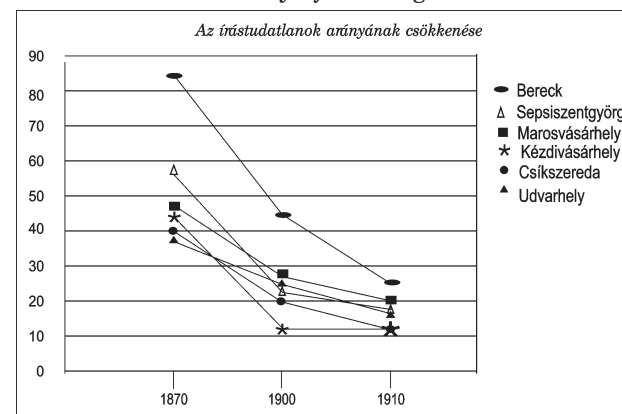
Feltehetjük a kérdést, hogy a székelyföldi állapotok jók vagy rosszak voltak-e? A felelethez szükség van az összehasonlításra Európa más régióival. Nyugat-Európára nézve bőséges adatok állnak rendelkezésünkre. Angliában és Franciaországban a kutatók már a 16. századtól több-kevesebb pontossággal következtetni tudnak az alfabetizáció szintjére. Az írástudás térhódítása itt a 15. században kezdődött, de a 18. században robbanásszerű növekedést tapasztalhatunk. Valóságos kulturális szakadék van a kontinens két fele között, ha meggondoljuk, hogy 1600 körül Anglia lakosságának 25%-a olvasott és le tudta írni a nevét, Skóciában 15%, Franciaországban 16%; a század végére Angliában 45%-ra nőtt ez az arány, míg Franciaországban 29%-ra. A 18. század végére Anglia férfilakosságának 65-75%-a volt írástudó, a francia férfiaknak mintegy 47%-a, a nőknek pedig 27%-a.¹⁶ Közép- és

Kelet-Európa jóval később hozta be ezt a lemaradást. Poroszország és Ausztria a 18. század végétől, Kelet- és Dél-Kelet-Európa népei pedig még később, csak a 19. század második felében vagy néhol csak a 20. században érték el a tömeges analfabetizmus felszámolását. Rudolf Schenda hipotézise szerint a 18. század elején Közép-Európában a potenciális olvasók a hat éven felüli lakosság mintegy 15%-át tették ki, a század végén pedig 25%-át. A 19. század a dinamikus fejlődés szakasza volt: ekkor az 1830-as évekbeli 40%-ról 1870-re 75%-ra nőtt az írni-olvasni tudók aránya, hogy a század végére majdnem mindenki (90%) ehhez a kategóriához tartozék.¹⁷

A 18. század második feléből ismerjük a magyarországi, dunántúli helyzetet is. Az 1768-as úrbéri összeírás adatainak feldolgozásából kiderül, hogy a mezővárosi előjáróság 42%-ban, a falvaké pedig 11,4%-ban volt írástudó; ez országos átlag fölötti eredmény. Itt a nemzetiségi és felekezeti hovatartozás másodlagos tényező volt, a lényeges a földrajzi elhelyezkedés. Az alfabetizmus ott volt magasabb arányú, ahol a parasztság a főbb közlekedési utak mentén bekapcsolódott az árutermelésbe.¹⁸

Elmondhatjuk tehát, hogy a 18. században a Székelyföldön az írástudás szintje magasabb volt, mint a fejedelemség egészében, bár jóval alacsonyabb a nyugat-európai értékeknél. Erdélyben a szász és székely székek jelentették a világos foltot az alfabetizáció térképén, és ők igazodtak leginkább a közép-európai állapotokhoz. Ha összehasonlítjuk a 19. század eleji adatokat a 18. századiakkal, lényeges eltérést nem tapasztalunk: úgy tűnik, hogy a 18. század második felétől a 19. század közepéig az írástudás szintje stagnál, vagy csak nagyon lassan javuló tendenciát mutat. Döntő változás 1848 után következett be a jobbágyrendszer felszámolása, a társadalom demokratizálódása és az iskolarendszer reformja következtében. 1870-ben még Erdély lakosságának 78,7%-a volt analfabéta (egész Magyarországon 51%), de a városi népességnek is csak 41,3%-a írt és olvasott, 5,1%-a csak olvasni tudott, míg az 53,6%-os abszolút többség analfabéta volt.¹⁹ A székelyföldi városok a magyarországi átlaghoz

képeket nem értek el kiemelkedő eredményeket, de Erdélyben még őrizték jó helyezését. 1870-ben Marosvásárhelyen az analfabéták aránya 46,9% volt, Sepsiszentgyörgyön 56,9%, Kézdivásárhelyen 45,4%, Csíkszeredában 39,9%, Székelyudvarhelyen 38%, Illyefalván 52,6%, Bereckben 84,2%, Oláhfaluban 48,6%.²⁰ A korábbi adatokhoz képesti rosszabb arányok abból adódnak, hogy most a teljes lakosságot fogják át, tehát az alsóbb rétegeket és a nőket is, akik körében az analfabéták aránya jóval magasabb volt.

Még 1900-ban is a történelmi Erdély 59 évnél idősebb lakosainak mindössze egyötöde volt írástudó (a románok 6%-a, a magyarok 29%-a, a németek 60%-a).²¹ Szintén 1900-ban a székelyföldi városok lakosságának egynegyede írástudatlan, Erdélyben ez az arány 58,9%, míg Magyarország egészére nézve 38,8% volt. Erdélyben ekkor a legtöbb írástudót az egykori szász székek területén találjuk (Brassó vármegyében 75,1%, Szeben vármegyében 62,3%), de rögtön utána a Székelyföld következik (Udvarhely vármegye 60,4%, Háromszék 57,6%, igaz Csíkban átlagon aluli, csupán 45,4% az írástudók aránya), míg a legkisebb az arányuk Szolnok-Doboka (21%) és Hunyad (24,9%) vármegyékben.²² Volt tehát egy markáns különbség az alfabetizáció térhódításában Erdély különböző tájegységei és nemzetiségei között. Kétségtelenül a szászok álltak a

legjobban e téren, messze megelőzve a többi nemzetiséget (kivéve talán a zsidókat és örményeket), utánuk azonban – bár meglehetősen távolságra tőlük – a székelyek következtek. Ez elsősorban a különböző nemzetiségek társadalmi rétegződésétől és gazdasági szerepkörétől függött.

1870-hez képest az analfabéták aránya ugyan csökkent a székelyföldi városokban (a városokban 24% volt, a „visszaminősített” településeken 36,6%), de csökkent a köztük és az erdélyi városok átlaga közti különbség is. Ha eddig az élvonalhoz tartoztak, most egyre inkább az átlagos képbe illeszkednek bele, elmaradva Magyarországon fejlettebb törvényhatósági jogú városai mögött.²³

1910-re tovább javult a helyzet, különösen a városokban. Magyarországon az írástudók aránya a 6 éven felüli lakosság körében átlag 68,7% volt: a falusi lakosság esetében 64,2%, míg a törvényhatósági jogú városokban 85,4%. A legmagasabb értékeket Sopronban (95%) és Budapesten érték el (92,5%), a legalacsonyabbat Szabadkán (61,1%). Nagyok voltak a regionális eltérések: míg a Dunántúlon mindenhol 80% fölött volt az írástudók aránya, addig keleten és északon még sok volt az analfabéta. Erdélyben a 6 éven felüli lakosság kevesebb mint fele (49,7%) tudott írni és olvasni. A székelyföldi városokban az írástudók aránya a 6 éven felüli lakosság körében 80% körül mozgott, a legmagasabb Kézdivásárhelyen volt (87,8%), de Csíkszeredában is látványosan nőtt az írástudók száma (87,5%).²⁴

Az írástudók aránya igen fontos az urbanizáció szintjére nézve, természetesen más mutatókkal egyetemben. Az írástudás ugyanis a modernizációs folyamatnak – és ezen belül az urbanizációnak – elengedhetetlen feltétele volt. Analfabéta tömegekkel lehetetlen lett volna az iparosítást megvalósítani, a városi civilizáció vívmányait meghonosítani, a modern közigazgatást működtetni.

Bár a székelyföldi városok szerényebb eredményeket mutattak fel e téren, mint a szász vagy a dunántúli városok, Erdélyben mégis az élvonalhoz tartoztak. Már a 18. századtól kezdve a városokban viszonylag széleskörű volt az írás-olvasás elterjedtsége,

különösen a felső- és középrétegek esetében. A szabad polgárok számára, akik közül a városvezetés is kikerült, egyre inkább létszükségletté vált, és nélkülözhetetlen feltétellé, ha hivatalt kívántak viselni. A 19. század második felétől aztán az írni-olvasni tudás tömegmérteket öltött, az iskolázás hatására elterjedt az alsóbb rétegek körében is. A századfordulóra különösen a régi hagyományokkal rendelkező kisebb városok értek el kimagasló eredményeket: a kézművesváros Kézdivásárhely, az iskolaváros Székelyudvarhely, de Csíkszereda is, ahol a hivatalnokok aránya igen magas volt. Marosvásárhely viszonylag szerényebb eredménye főként a betelepülők számlájára írható. Mivel erős regionális központ volt, vonzáskörzetéből nagy számban telepedtek be parasztok. A lista utolsó helyein a rangjukat veszített településeket találjuk, amelyek a falvakéhoz hasonló arányokat mutatnak az írástudatlanság terén is.

5.1.2. Az oktatási hálózat

A középkorban a felsőbb iskolázás terén a Székelyföld elmaradt területnek számított, ami pedig az alsóbb iskolákat illeti hiányoznak a forrásaink. Ha Tonk Sándornak a középkori *egyetemjárással* kapcsolatos kutatásai nyomán kirajzolódó térképre tekintünk, a Székelyföld majdnem teljesen fehér foltként jelenik meg. E kutatás is bizonyította a diákok száma és egy adott település városiassága közti pozitív korrelációt: Erdély legfejlettebb városai e téren is Brassó és Nagyszeben voltak – mindkettőből 300 diáknál több tanult külföldön 1520 előtt –, őket követték Kolozsvár és Nagyvárad. A következő csoport 30 városa és mezővárosa közül – amelyből egyenként 10-95 közti peregrinust találunk – az utolsó helyen találjuk Marosvásárhelyt 10 diákkal. A többi székelyföldi kiváltságos település közül 1520 előtt Felvincről 3 diák tanult külföldön, Kézdivásárhelyről 1, 2-nél pedig bizonytalan a besorolás, akárcsak az egyetlen udvarhelyi diák esetében (nem tudjuk ugyanis, melyik Udvarhelyről van szó); a többi településről egyetlen ilyen adatot sem találunk.²⁵ A következő időszakban, 1520–1700 között sem sokat javult a helyzet: Maros-

vásárhelyről 11, Kézdivásárhelyről 4, Gyergyószentmiklósról és Illyefalváról 3-3, Székelyudvarhelyről és Sepsiszentgyörgyről 2-2, Csíkszeredáról és Bereckből 1-1 diák tanult külföldi főiskolákon; (Székely)keresztúr esetében pedig a sok hasonló nevű helység miatt nem lehet megállapítani ezek számát. Ugyanebben az időszakban Nagyszebenből 279 peregrinust mutattak ki, Medgyesről 84-et, de még egy olyan jelentéktelen kis mezővárosról, mint Szászmuksna is 28-an tanultak külföldön. Tehát még Marosvásárhely is csak a kis szász mezővárosokkal vagy nagyobb falvakkal van egy kategóriában (például Barcaroznyón 13, Prázsmáron 6 diákot találunk).²⁶ Ez egyben a városiasság alacsony szintjét is mutatja ebben az időszokban. Elsődleges oka ennek a gazdasági élet alacsony szintje volt, és mintegy ennek következményeképpen a valódi polgárság hiánya. Ezekben a szerény kisvárosokban nem is volt valódi igény külföldön képzett értelmiségiekre. A helyzet sokat javult a reformáció térhódítása nyomán, még ha ez a peregrinusok számában nem is tükröződik.

A reformáció térhódítása nyomán a *népoktatás*nak már meglevő csirái fejlődtek tovább. A 15-16. századból van már néhány szórványos adatunk a székelyföldi iskolázásra. 1503-ban Miklós erdélyi püspök megparancsolta helyettesének, gondoskodjék, hogy a székelyföldi plébánosok és *scholasticusok* megkapják járandóságukat. A katolikus püspök 1560-ban meghagyta, hogy mindegyik egyházközség tartson egy tanítót. Úgyszintén a 16. században a protestáns lelkészeket is arra bízta a Főkonzisztórium, hogy *ludi magistert* alkalmazzanak. A 16. század második felétől aztán megszorodnak az iskolákra és mesterekre vonatkozó írásos adataink. Idővel a nagyobb egyházközségek mellett külön scholamester tanított az iskolákban, míg a kisebbekben a tanulókat a pap vagy a kántor irányításával sajátították el az elemi ismereteket. A 17. század közepén Marosszéken már minden három falura jutott egy iskolamester.²⁷

Tankötelezettség nem létezett, de az igény, hogy gyermekeiket lehetőleg helyben taníttassák, egyre nőtt az egyszerű emberek körében is. Az iskolalátogatás ennek ellenére alacsony volt: a

gyermekek mintegy negyede járt csak iskolába, főként a fiúk, bár a 18. század elején megjelentek a lányiskolák is.²⁸

A tanító társadalmi presztízse igen alacsony volt, a mobilitás pedig nagyon magas; hosszú ideig ez a papságra készülő fiatalemberek átmeneti hivatalának számított, főként a reformátusoknál. A tanítók közül sokan félbeszakították tanulmányaikat, vagy a jobbik esetben, ha már befejezték, megüresedő lelképásztori állásra vártak. Tanítói szakképzésről még szó sem volt a korban, és csak a gyengébb képességűek maradtak egész életükben e pályán. Az 1722–1740 között működött alsócsernátoni tanítóról például feljegyezték, hogy „kevés írástudó volt”,²⁹ azaz ő maga is alig tudott írni, többségük azonban megfelelt az irántuk támasztott igényeknek. Az újabb neveléstörténeti szakirodalom egyetért abban, hogy a 18–19. századi népoktatás elmaradottsága jórészt nem a tanítók hibája volt. Tudjuk, hogy a 17–18. században a tanítási módszerek alig változtak, az olvasás tanításánál a nehézkes silabizálási módszert használták. Figyelembe véve a tanév rövidegét is, 3-4 évig is eltartott, amíg a tanulók úgy-ahogy megtanultak olvasni.³⁰ Ilyen körülmények között nem csoda, hogy alacsony volt a tanítás határfoka. Az udvarhelyi katolikus szülők 1790-ben beadványban fordultak a Guberniumhoz, amelyben ecsetelték a normális iskola megszűnése utáni állapotokat. Az itteni diákokat a plébános átvette a „magyar és deák oskolákba” és egy tanítót rendelt ki, aki „a magyar és deák tudományokra vezető régi szokásokban való módokon és utakon” tanította. Ennek következtében akik „két-három esztendőknél elfolyása alatt oly kevés előmenetelt tettek, hogy németül sem érteni, sem beszélni nem tudtak, most sem tudnak, úgy magyarul és deákul is igen ritka volt, aki csak olvasni jól tudott volna, úgy ellenben a mostani tanítás módja szerint harmadfél hónap alatt tanolásokban annyira mentek, hogy azok közül sokan, akik olvasni sem tudtak jól, már most declinálnak, comparálnak, sőt conjugálnak is.” Ezért tiltakoztak az ellen, hogy a gyermekeket a „barátok keze alá, akik tanítani sem nem szeretik, sem nem értik, sem a gyermekekkel kellemetesen bánni nem

tudnak, és akiktől gyermekeink felette irtóznak, visszaadassanak és bizonyos norma alá szoríttassanak”.³¹

1769-ből ismerjük a magyarországi helyzetet: ekkor a falvak kb. 60%-ban nem volt iskola, és a tanköteles gyermekek mintegy kétharmada nem látogatta az iskolát.³² A 18. század végére Erdélyben minden jelentősebb szász és magyar egyházközségben működött iskola. Az iskolalátogatás is javuló tendenciát mutatott. A 19. század elején ez az evangélikusoknál 90-100% között, az unitáriusoknál 80-85%, míg a reformátusoknál és katolikusoknál egyaránt 50-60% körül mozgott.³³

A Székelyföldön a sűrűbb iskolahálózat és az iskolázás jobb helyzete következtében az írástudás is elterjedtebb volt, de nem olyan mértékben, amilyenben ezt az iskolák száma – és néhol a 17. századig visszanyúló folyamatos – működése alapján elváránk. Ennek okát főképp az iskolalátogatás alacsony szintjében, a tanítási módszerek elégtelenségében, valamint a tanítás gyenge színvonalában kereshetjük. Az iskolalátogatás nem jelentette a felnőttkori írnitudást: sokan analfabétaként vagy félanalfabétaként hagyták abba a tanulást. Az írást az iskolában nem sajátították el alaposan, később pedig nem gyakorolván, ez a csekély tudás is feledésbe merült. Feltehetjük, hogy volt egy elég népes réteg, amely csak olvasni tudott, írni nem; ennek létre a 19. század második felében végzett népszámlálási adatokból is következtethetünk. Nemcsak a tanrend, hanem az egyházi hatóságok is nagyobb jelentőséget tulajdonítottak az olvasásnak, mint az írásnak, ami főképp a reformátusok esetében a Biblia olvasása miatt volt fontos. Tóth István György hatalmas forrásanyagot feldolgozó tanulmányában felhívja a figyelmet arra a széles félanalfabéta rétegre, amely a közösség elvárásainak megfelelően hol keresztet rajzolt, hol nekigyürkőzött az írásnak. Szemléletes példák tömegével bizonyítja a mentalitás nagyon fontos szerepét: „A kereszt és aláírások statisztikái tehát nem az írástudás konkrét elterjedéséről adnak felvilágosítást, hanem az adott közösség felfogásáról: arról, hogy az milyen mértékben várja el tagjaitól az írástudást,

kényszerítve a rosszul tudókat az aláírásra, és rábírva a valóban analfabétákat az aláírás hamisítására.”³⁴ Mint fennebb láttuk, a Székelyföldön az írástudás a társadalmi presztízis fontos eleme volt.

A 18. század második felében aztán az állam egyre inkább beavatkozott az oktatásba. 1774-ben kiadták az *Allgemeine Schulordnungot*, 1777-ben pedig a székely határőrezredek székhelyein – Sepsiszentgyörgyön, Kézdivásárhelyen és Csíkszeredában – német nyelvű ún. normális iskolákat hoztak létre. Az állami beavatkozás azonban alig érintette az elemi iskolai hálózatot, amely továbbra is a különböző felekezetek fennhatósága alatt maradt. Kézdivásárhelyen például a református iskolában, amely a 18. század közepén már emeletes kőépületben működött, latint és német nyelvet, természetrajzot és történelmet is tanítottak. Itt tanított egy ideig Szász Domokos, a későbbi erdélyi püspök is.³⁵ 1780-ban a református Főkonzisztórium határozatai alapján, ahol eddig ilyen nem működött, ott is lányiskolákat kellett létesíteni, hogy a lányok is elsajátíthassák az írás-olvasás és a református vallás alapjait.³⁶

A székelyföldi tanítók többsége a nagyenyedi, székelyudvarhelyi és marosvásárhelyi –ritkábban a kolozsvári – református kollégiumok végzettjei közül került ki, a katolikusok az udvarhelyi katolikus gimnázium és a gyulafehérvári szeminárium, az unitáriusok pedig a székelykeresztúri unitárius kollégium egykori hallgatói közül.³⁷

Ha külföldi egyetemeket nem is látogattak, azért a hazai felsőfokú iskolákban nagy számban találunk székelyföldi diákokat. Erdély legnagyobb hírű református kollégiumában, a nagyenyediben, például 1662–1848 között a székelyföldi diákok aránya 30-40% volt, ezek háromnegyede Háromszékről került ki. Ez utóbbi tény azzal is magyarázható, hogy amíg Marosvásárhelyen és Székelyudvarhelyen működött református kollégium, addig Háromszéken a 19. század közepéig nem találunk felsőbb fokú református iskolát. Ha egy pillantást vetünk az első tíz helység listájára, ahonnan a legtöbben tanultak az enyedi kollégiumban az említett időszakban, akkor a székelyföldi városokat előkelő helyeken talál-

juk: Enyed (157) után közvetlenül Kézdivásárhely következik (102+42 bizonytalan adat); de Sepsiszentgyörgy (40+15 bizonytalan) és Illyefalva (44) is az élvonalban van. Felvincről 26 diák szerepel, míg Marosvásárhely (17) és Székelyudvarhely (14) szerényebb helyezése az ottani református kollégiumok működésével magyarázható.³⁸ 1840-ben csak a 2. székely gyalogezred területéről 96 diák tanult az enyedi, 74 a székelyudvarhelyi, 3 a kolozsvári és 2 a szászvárosi református kollégiumban; a katolikusok közül 4 Kolozsváron, 3 Marosvásárhelyen, 2 Udvarhelyen, 1 Gyulafehérváron; az unitáriusok közül pedig 9 a székelykeresztúri unitárius kollégiumban, 1 a kolozsváriiban, 3 pedig Torockón, tehát összesen 199 diák folytatott közép- és felsőfokú tanulmányokat.³⁹

Erdélyben a *kollégiumok* a reformáció idején alakultak; előzményeiket a középkori városi plébániai iskolák jelentették. A kollégiumok és gimnáziumok alapításával egyidőben megnőtt a szerepük a felsőbb iskolát végzett szakembereknek is. Ezeknek az iskoláknak a megalapítása azonban nem vetett véget az évszázados hagyományokra visszatekintő *peregrinatio academicanak* – bár ezek száma a Székelyföldön addig is elenyésző volt –, de egyre nőtt azoknak az értelmiségieknek a száma és szerepe, akiket ezekben a hazai iskolákban képeztek. A 18-19. században ők alkották az értelmiségiek derékhadát, akik befolyásolták a társadalom mentalitását és közvetítették az új eszméket a kisvárosok, falvak világa felé.⁴⁰ A kollégiumok alapítása az egész vidék számára jelentős lépés volt, hiszen ezek – egyes karok működtetése által – részben a felsőfokú oktatást is pótolták. Fontos szerepüket az adott város és az egész vidék életében Antal Jánosnak, a marosvásárhelyi református kollégium tanárának és későbbi református püspöknek beszédéből kiragadott idézettel érzékeltetem, amelyet 1818-ban a kollégium fennállásának centenáriuma során mondott: „Áldásnak nézem én ezt a Kollégiumot reád nézve is nemes szabad királyi város (...), rajtad, ezen Kollégiumnak ide való telepedése után, megsokasodott az Istennek áldása. A te kunyhóid palotákká változtanak, a te utcáid megtisztítottak, megszépítették. (...) Áldásnak nézem én ezt a

Kollégiumot reád nézve is körül lévő népes vidék, mert élelmed keresése könnyebb módját fel sem vévén, tudni való, hogy a világosság előbb a városokon támad, de onnan a falukra is kisugárzik. S oskolát fundálni és tartani egy privatus magános ember sem, de használni a legszegényebb polgár és vidéki ember is elégséges. S valóban hány szegény gyermekek hagyták el az ekét és a kézi műhelyt, jöttek ehhez a Pallas oltárához, s lettenek ékességei a Musák seregének, kiknek egy távolabb lévő oskolát felkeresni sem lábok, sem erszények, sem kedvek nem lett volna.”⁴¹

A *marosvásárhelyi* oktatás kezdeteit – akárcsak Erdély más városai esetében – a középkorban kell keresnünk. Egy 1495-ös oklevél említi Gernyeszegi Istvánt – „*magister scholae de Vasarhely artium liberalium baccalaureus*” –, a város külföldi egyetemen tanult iskolamesterét. Nagy valószínűséggel a ferencesek 1316-ban alapított kolostora mellett is működött rendi iskola. Ez és a plébániai iskola jelentették azt az előzményt, amelyből a reformáció után kialakult a *schola particula*. Egy évvel a reformáció marosvásárhelyi győzelme után, 1557-ben a tordai országgyűlés határozta el – az ifjúság műveletlenségének ellensúlyozására –, hogy Kolozsváron, Nagyváradon és Marosvásárhelyen az üresen maradt kolostorokba iskolákat telepítenek. Marosvásárhely kiválasztása már regionális központ szerepére mutat, hiszen a fejedelemség egészére nézve fontos oktatási intézmény telepítését határozták el: az iskolának a Székelyföldet és a vele határos részeket kellett ellátnia. Fontosságát a 16-17. században a fejedelmi adományok is bizonyítják; hírneves tanárai révén országos jelentőségre tett szert. Az iskola első ismert tanára Tordai Ádám volt – őt 1569-ben említik –, a wittenbergi egyetem végzettje, majd olyan hírneves humanisták következtek, mint Laskói Csókás Péter vagy Baranyai Decsi János. Az iskola a 17. században az enyedi kollégium partikuláris iskolájaként működött, de a század végén hanyatlásnak indult. A 17. században a diákok között szép számmal találunk szászokat is, sőt a hiányos forrásokból egyene-

sen a magyar és szász diákok egyenlő számára lehetne következtetni. A hanyatló iskolának új lendületet egy váratlan esemény adott. A Sárospatakról 1671-ben elűzött hírneves református kollégium ugyanis ideiglenesen Gyulafehérváron lelt menedéket, de 1716-ban Steinville generális onnan is kiutasította. A tanárok és diákok így – két év bolyongás után – a Főkonzisztórium határozatára Marosvásárhelyen telepedtek meg. Az ekkorra már 21-re apadt diákok „kamarákat építvén a városi iskola helyén (...) ezekkel a Collegiom uniódott”. A két iskola egyesülése a városiak bizalmatlanságát váltotta ki. Attól tartottak, hogy a kollégium kiváltságai a város privilégiumát fogják sérteni, a kollégium kocsmárlási joga pedig a város borászatási jövedelmeit csökkenteni. A Főkonzisztórium igyekezett megnyugtanni a városiakat: „Nem félhetnek marosvásárhelyi Uramék a Collégiumnak oda való plántálásával magok Scholájoknak elbomlásától és az eddig practicált szép tanításnak eversiójától, sőt inkább gyönyörködhetnek magok nevedésén és frequens Collégiummá való tétettetésén”.⁴² Ennek ellenére kezdetben a kollégium inkább a környékbeli arisztokrácia, nemesség és a tehetősebb szabad székelyek adományaira számíthatott, mintsem a városiak támogatására. Az enyedihez képest a vásárhelyi szegény iskola volt.⁴³

Ami a diáklétszámot illeti a partikuláris iskola kis iskola volt, tanulólétszáma általában nem haladta meg a két tucatot, és csak kivételesen érte el a 40-et. A városiak a Főkonzisztóriumhoz eljuttatott – a kollégium idehelyezése elleni – tiltakozásukban írták 1718-ban: „Mert a mi partikuláris scolánk olyan scola volt eleitől fogva, hogy itt 30-36, s néha 40 diák meglévén, innen felesen, becsületesen falusi mestereknek s papoknak is kimehettek, akik dicséretesen a szent Generalisban ordináltattak is, sőt sokak olyanok származtak, hogy innen collegiumba menvén, két vagy három esztendőre, akadémiákba mehessenek, az kik most is ecclesiának hasznos és dicséretes tagjai.”⁴⁴ A kollégium odahelyezése után a diáklétszám látványosan megnőtt. 1718-ban már 51 tógás diákot találunk. 1765-ben a kolozsvári, enyedi, marosvásárhelyi és udvarhelyi református kollégiumokban összesen 2.622

diák tanult. A legnépesebb az enyedi volt, de ezt Marosvásárhely követte 678 diákkal az alsóbb és 95 diákkal a felsőbb tagozatokon. A 18. század utolsó harmadában évente átlag 400-500 diák tanult itt, a 19. század első felében már 700-800. Voltak évek, amikor a diáklétszám visszaesett, de az általános tendencia emelkedő, az emelkedés különösen a 19. század elejétől volt látványos. A 19. század első felében a marosvásárhelyi kollégium Erdély legnépesebb iskolái közé tartozott, nem egyszer az enyedit is megelőzte. Ha az enyedi maradt továbbra is a legrangosabb református iskola, a vásárhelyi a protestáns értelmiségi „tömegtermelés” terén jeleskedett, és nagy mértékben hozzájárult az általános műveltségi színvonal, különösen az alfabetizációs szint növekedéséhez a városi polgárság, de a vidék parasztsága körében is.⁴⁵ Érdekesek erre nézve Tonk Sándor kutatásai az iskola vonzáskörzetéről és a tanulók társadalmi összetételéről. A kollégium ideköltözése előtt, a 17. században a tanulók többsége Háromszék falvaiból jött (27%), őket követték a maroszekiek (18%) és a szászöldiek (11%), de viszonylag sokan jöttek a Partiumból és a török hódoltsági területekről (9%). A kollégium megtelepedése után egy ideig nagy mértékben megnőtt a magyarországi fiatalok aránya, annyira, hogy az 1720-as években „majd egészen magyarországi legényekből áll vala a marosvásárhelyi kollégiumban tanuló ifjúság”.⁴⁶ Ez elsősorban a sárospataki gyökerekkel magyarázható. A 18. század második felében aztán a kollégium vonzáskörzete jelentősen beszűkült, egyre inkább a környékbeliek és a városi cívisek iskolájává vált. A diákok többsége ekkor Maroszekekről, Kolozs, Torda és Küküllő vármegyékből jött. Ebben a kollégium szegényesége, a konviktus hiánya is szerepet játszott. Ami a diákság társadalmi összetételét illeti, kezdetben többségük szabad székely családból származott, de a 19. század első felében már a tógátusok 60%-a lelkipásztori családból származott, ami jól mutatja a papitanítói réteg nagyfokú önreprodukcióját ebben az időszakban. Állandó növekvő tendenciát mutatott a városiak jelenléte is.⁴⁷ Az emlékirat-irodalomból tudjuk, hogy mekkora lelkesedéssel vettek

részt a városi szülők a nyilvános vizsgákon és ünnepeken. Egyes érdekesebb előadásokat pedig – mint például Kovásznai Sándorét a hazai történelemről – még a városiak is bejártak hallgatni.⁴⁸ Egy másik visszaemlékezésből tudjuk, hogy amikor a felsőbb osztályokba subscribáltak, a frissensült tógátusok ezt nagy ünnepléssel pecsételték meg, amelyen a tanárok nem, de „annál inkább részt vettek a városi fiúk szülei, a boldog édesatyák, hogy nekik is már diák fiok van”.⁴⁹

Az iskola presztízst az is növelte, hogy 1718 után felső fokú teológiai és filozófiai, 1794 után pedig jogi oktatás is folyt itt.⁵⁰ A vidék értelmiségének túlnyomó többsége – mint láttuk – nem jutott el külföldi egyetemekre, így ezek a kollégiumok pótolták a hiányzó felső fokú oktatást. Ezt a státust a kollégium csak a 19. század második felében veszítette el a tanügyi reform és a kolozsvári tudományegyetem, illetve a református teológia alapításával.

Az iskola életének egy érdekes fejezetét képezte – akárcsak a többi református kollégiumban – az Olvasó Társaság működése. Ezt 1834-ben alapították olvasás és az olvasmányok megvitatása céljából. Igen jellemző az ifjúság világnézeti irányultságára az olvasmányok összetétele. A kezdeti 39 könyv között találjuk Széchenyi István összes munkáit, Bölöni Farkas Sándor amerikai útleírását, Wesselényi Miklós, Jósika Miklós írásait, azaz az új liberális nemzedék legrepresentatívabb munkáit, valamint néhány irodalmi alkotást is (Vörösmarty Mihály, Goethe, Voltaire műveit). A diákság politikai tájékozottságát mutatta, hogy az *Erdélyi Híradó*, a *Nemzeti Társalkodó* és a *Vasárnapi Újság* mellett ott találjuk az 1834-es országgyűlésre vonatkozó irományokat is. Tekintve az olvasótársaság szellemiségét, nem csoda, hogy 1836-ban betiltották tevékenységét. Ennek ellenére – újjászerveve – egészen 1848-ig tovább működött. A forradalmi események hatására 1848 áprilisában 135 diák egy terjedelmes beadványban többek között olvasóterem berendezését és újságok megrendelését szorgalmazta, hogy napirenden legyenek az események alakulásával, ne legyenek elzárva a külvilágtól.⁵¹

A kollégiumnak értékes könyvtára volt. Kezdetben, ahogy ez az 1653-ban megkezdett legrégebbi ránk maradt leltárkönyvből is kiderül, a könyvállomány igen szerény volt, és elsősorban tankönyvek használt munkákból állt. A 17. század végén – nagy részt adományokból – mintegy 200 könyv lehetett a kollégium tulajdonában. A 18. század folyamán és a 19. század első felében aztán a könyvtár folyamatosan gyarapodott, főképp adományok révén: arisztokraták és értelmiségiek, az iskola tanárai és volt diákjai egyaránt sok értékes – köztük szép számmal külföldi – könyvvel gyarapították. Közöttük volt Mátyus István, a híres orvos, aki 1800-ban 1.326 kötetes orvosi könyvtárát és a város első nyomdáját – amely az ő tulajdonában volt – hagyta a kollégiumra. Az adományok mellett azonban már a 17. század végétől a könyvtárosok rendszeresen eljárak Erdély fontosabb könyvaukcióira Nagyszebenbe, Nagyenyedre és Kolozsvárra, vagy hagyatékokból vásároltak könyveket. A szerény anyagi lehetőség ellenére lépést kívántak tartani a korszerű tudománnyal, ezért Nyugat-Európából, Németországból, Hollandiából is rendeltek könyveket. Ennek ellenére a könyvek többségét továbbra is hittudományi munkák, illetve a latin és görög klasszikusok művei alkották, és csak kisebb részben találunk nyelvészeti, jogi, történelmi stb. tárgyú munkákat. Ez érthető, ha a korabeli erdélyi oktatás tartalmára és követelményeire gondolunk. A könyvtárosok gondoskodtak a könyvek bekötéséről is, kezdetben Kolozsváron, majd a 18. század második felétől a helyi könyvkötőknél. 1784-ben felavatták a könyvtár és auditorium új épületét, amely egészen 1910–11-ig, az új iskolaépület befejezéséig adott otthont a gyűjteménynek.⁵²

A katolikus oktatás kezdetei kapcsán már volt szó Marosvásárhelyen a plébániai, valamint a ferences kolostor mellett feltételezhetően működött iskolákról. A reformáció azonban hosszú ideig megszakította ennek fejlődését, és majd csak a 18. század elején kezdték meg a jezsuiták a katolikus oktatás újjászervezését. 1702-ben, amikor megtelepedtek a városban, első dolguk volt egy iskola alapítása. A jezsuita oktatás közismerten magas színvonala

következtében az iskolát nemcsak katolikus, hanem – a környékbeli nemesek gyermekei közül – több református is látogatta. 1712-ben adományokból felépült az iskola és a szeminárium épülete is. Apor István kincstartó egymaga 4.000 Ft-ot adott a szeminárium épületére, mivel azt tartotta, hogy Marosvásárhely megfelelő hely az iskola számára. A diákok létszáma a 18. század folyamán folyamatosan növekedett: 1718-ban még csak 40 diák és tanító működött, 1761-ben már 150 tanuló. 1174-1849 között a tanulók létszáma évente 44 és 180 között alakult, átlagban 70-en tanultak itt. Ebben az időszakban a diákok mintegy fele (3.041 a 7.810-ből) kollégista volt.

A jezsuita rend feloszlatása (1773) után az iskola a Gubernium felügyelete alá került. 1778-ban a három meglevő osztály mellé még két másikat hoztak létre, a következő évtől új tanrend és módszerek szerint folyt az oktatás, a tanárok száma pedig 6-ra emelkedett. Az iskola vonzáskörzetébe tartoztak a Székelyföldön kívül Küküllő, Torda, Kolozs, Szolnok-Doboka és Alsó-Fehér vármegyék is.⁵³ A református kollégiummal szemben itt szembetűnő az arisztokraták és nemesek túlsúlya, de azért szép számmal tanultak itt szabad székelyek is, és viszonylag sokan a gyergyószentmiklósi örmények közül. 1781–83 között készült az iskola új épülete, 1832–34 között az új szeminárium. Az iskolának volt könyvtára, és a 19. század első felében szintén működött itt olvasótársaság és zenekör.

1848 után a tanítás nyelve a magyar lett, és a reáltárgyak nagyobb jelentőséget nyertek: nagyon jól ellátott természetrajzi szertárai voltak, és egy kis múzeumi gyűjteményt is fenntartottak. Az 1869/70. évi tanügyi reform nyomán az iskola hatosztályos gimnáziumként működött. Ha nem is érte el a református kollégium hírnevét, a katolikus oktatási hálózatban fontos szerepet töltött be. A 19. század végéig nagyjából a diákok kétharmada római katolikus, egyharmada görög katolikus volt, néhány százeleket tettek ki a más vallásúak.⁵⁴

A 20. század elején Marosvásárhelyen még néhány középfokú iskola jött létre: 1907-ben a Felső Kereskedelmi Iskola, amely

1911-ben költözött új épületbe, míg a Hadapródiskola monumentális épülete 1909-ben épült.⁵⁵

Marosvásárhely mellett *Székelyudvarhely* volt a Székelyföld másik jelentős iskolavárosa. Sőt, tekintve Udvarhely szerényebb méreteit, az iskolák szerepe itt még nagyobb volt, mint Vásárhely esetében. Udvarhelyen már a 17. századtól két középfokú iskola létezett: egy katolikus és egy református.

Tudjuk, hogy a középkorban itt is működött egy kolostor, valószínűleg a 14. századtól, de a domonkos kolostor első biztos említése csak 1497-ből való. Feltételezik, hogy a város első iskolája vagy a plébániai vagy a kolostori iskola lehetett. A reformáció azonban itt is gyökeres fordulatot jelentett. 1563-ban a protestánsok száma annyira megnövekedett, hogy a diétának szabályoznia kellett a templom használatát. Utána majdnem egy évszázadon keresztül tartott a küzdelem a templom birtoklásáért, míg végül Brandenburgi Katalin a – népesebb – katolikus közösségnek ítélte a templomot, és meghagyta, hogy közösen építsenek egyet a reformátusok számára. Ekkor történik a református oktatás első említése is, amelyet 1570-ig vezetnek vissza.⁵⁶

A tridenti zsinat után megújult katolikus egyház a katolikus Báthori István trónra kerülése után Erdélyben is új alapokra kívánta helyezni az oktatást. Kolozsváron főiskolát, Nagyváradon és Gyulafehérváron pedig gimnáziumokat létesítettek. Az oktatás újjászervezése terén élenjáró jezsuitákat Báthori István halála után kiűzték Erdélyből, de rövid időre rá Báthori Zsigmond visszahívta őket. Tevékenységüknek ebben az újabb, rövid időszakában fő megvalósításuk az udvarhelyi kolostor és iskola megalapítása volt. A jezsuita Johannes Mediomontanus 1592-ben érkezett a városba a várkapitány hívására, a következő évben pedig már itt találjuk a híres hitszónokot, Marosvásárhelyi Gergelyt is. Az utóbbi nevéhez fűződik az iskola megalapítása, amelyben – a jezsuita rend 1593. évi jelentése szerint – már mintegy 100 diák tanult. Az iskola megalapítása azért is fontos esemény volt, mert a jezsuiták a kor legmagasabb színvonalán álló oktatását nyújtották;

a világ minden táján azonos tanrend, módszerek és tankönyvek alapján tanítottak, és mivel a tanárokat sűrűn cserélték, még az olyan viszonylag jelentéktelen városban is, mint Udvarhely, jól képzett oktatók tanítottak. A gimnázium a *Ratio atque Institutio Studiorum Societatis Jesu* alapján öt osztályos volt; minden osztálynak külön tanára volt.

Az udvarhelyi jezsuita iskolának meglehetősen hányatott sorsa volt. 1595-ben a plébános vette át, majd egy időre a jezsuiták ellen indított hajsza következtében be is szüntette tevékenységét. Azonban a 17. század negyedik évtizedében megerősödő jezsuita missziós tevékenység Kolozsvár és Gyulafehérvár mellett Udvarhelyre koncentrált. Így a 17. század közepén Sámbar Máttyás, a grazi egyetem teológiai doktora újjászervezte a jezsuita iskolát. Úgyszintén megkezdte egy épület emelését az iskola számára, amelyet azután is folytattak, miután Sámbart 1653-ban II. Rákóczi György kiutasította Erdélyből. A szerényebb keretek között tevékenykedő iskolát a 17. század végén ismét újjászervezték, és ezután folyamatosan működött egészen a második világháború utáni tanügyi reformig.

Az iskola első anyakönyve 1689-ből maradt ránk (*Album Gymnasii Udvarhelyi*). Ekkor az iskola csak a négy alsóbb osztállyal működött. Retorika és poétika osztály csak 1736-tól indult. Aztán 1820–1848 között öt osztályos gimnáziumként szerepelt. 1689–1736 között négy, majd fokozatosan öt, és 1740-től hat tanár tevékenykedett itt, akik általában a bécsi Pazmaneumból vagy a nagyszombati egyetemről kerültek ki. A tanárokat meglehetősen gyakran helyezték át egyik gimnáziumból a másikba, ebben a vonatkozásban főként Kolozsvár, Nagyvárad, Buda, Eger, Kassa és Nagyszombat jöttek tekintetbe.⁵⁷ A szemináriumot először 1691-ben említik, amikor az 58 tanulóból 16 lakott itt, a többi pedig a városiaknál volt elhelyezkedve. A szeminárium épületét 1740-ben bővítették, amikor már a 187 diákból 60 bentlakó volt. Ezek ellátására az évek folyamán egyre gyarapodtak az alapítványok. 1694-ben I. Lipót Bene és Erked falvak dézsmájának egynegyedét ajánlotta fel, Mária Terézia pedig két ízben is több mint 10 ezer Ft-ot adományozott, de a helyi arisztokraták és nemesek is hozzájárultak az alapítványok gyarapításához.

A tanulók száma 1730-ig évről évre nagy kilengést mutatott: 50 és 200 között mozgott. 1730–1780 között 100-200 között, átlagban 160 diák évente, míg 1781–1848 között csökkent a diáklétszám, 60-100 között mozgott, évente átlag 80. Albert Dávid, az iskola monográfusa az intézmény vonzáskörzetét is felrajzolta. Az 1689–1848 között ismert 17 ezer diák túlnyomó többsége (több mint 90%-a) a Székelyföldről, a 19. század első felében pedig már inkább többnyire Udvarhelyszékről származott. Kezdetben viszonylag sokan jöttek Csík-, Gyergyó és Háromszékről, annak ellenére, hogy az említett székekben, Csíksomlyón és Kantán is működtek katolikus iskolák. Udvarhelyre inkább azok jöttek, akik tovább szeretnék volna folytatni tanulmányaikat; ezeknek – ha itt végezték az utolsó két évet –, növekedtek az esélyeik, hogy ösztöndíjat szerezzenek a kolozsvári jezsuita főiskolára. Maros- és Aranyosszékről kezdettől fogva csekély volt a jelentkezés, és 1808 után a csíki, gyergyói és háromszéki diákok száma is visszaesett. 1723 után évente jöttek Fogaras vidékéről is diákok, az évek során összesen 269-en, többen, mint a vármegyéék területéről (246). A Királyföldről érkezett 189 diák többsége magyar és román volt. Helységek szerinti elosztásban a legtöbben természetesen Székelyudvarhelyről iratkoztak be (95), ezt követte Gyergyószentmiklós (31). A többi városból csak szórványosan fordulnak elő diákok, ez részben a helybeli iskolákkal, részben pedig az illető települések vallási szerkezetével (protestáns többség) magyarázható: Sepsiszentgyörgy 10, Székelykeresztúr 5, Csíkszereda 2, Bereck 2, Marosvásárhely 2, Illyefalva 1. Ami a tanulók társadalmi szerkezetét illeti, a 19. század elejéig mintegy 70%-a nemes, 3,3%-a jobbágy, 1,9%-a határőr, 8,3%-a városi volt. 1808–1848 között mintegy 30%-a magyar nemes, másik 30%-a székely nemes, 5%-a székely határőr, 4,4% román és 18,5%-a városi, majdnem mind udvarhelyiek.⁵⁸ A 19. század második felében még jobban megnövekedett az Udvarhely megyei és városi tanulók aránya, de azért továbbra is érkeztek Háromszékről, Csíkból és Kászonból, sőt az első világháború

előtti években egyre többen jöttek Erdély többi részéről is (pl. 1905-ben 75-en a 321 tanulóból származtak a Székelyföldön kívülről; 1910-ben 55 a 277-ből).

1850–1918 között összesen 12.541 diák tanult itt, ebből 1123-an végezték el a nyolc osztályt és érettségiztek le sikeresen. 1867 előtt a diáklétszám évi 133-200 között ingadozott, ezután meghaladta a 200-at, néha 280-290 diák is tanult itt egyszerre. Többségük katolikus volt és magyar, de a 20. század elején szép számmal tanultak itt románok is. A szülők társadalmi–foglalkozási megoszlásáról csak 1886–1911 közötti évekből vannak adataink. Ekkor a szülők 36%-a őstermelő, 24,5%-a iparos és kereskedő, 17%-a hivatalnok, 14,2%-a értelmiségi volt. A diákok pályaválasztása nagyjából az általános tendenciának megfelelő: a legtöbben jogi pályára mentek (a végzetek 17,7%-a), őket követték a teológusok (11,3%), orvosok és gyógyszerészek (5,7%), bölcsészek (5,8%), katonatisztek (4,1%), 29,2%-a pedig más mesterség felé irányult, elsősorban tisztviselő, szabadfoglalkozású vagy földbirtokos lett.⁵⁹

Az 1848-as forradalom következtében egészen 1850-ig az iskola tevékenysége szünetelt, ekkor a tanügyi reform szellemében nyolc osztályos főgimnáziummá alakították át. A 19. század második felében mind az oktatás, mind más tevékenységek tekintetében egyre inkább a korszerűség igazodtak. 1858-ban létrehoztak egy alapot külön diákkönyvtár létesítése céljából. Az iskola önképzőköre 1874-től működött, a legjobb írásokat az önképzőkör 1874–1914 között megjelenő lapja, az *Ébredés* közölte. 1901-ben alapították a turisztikai kört, amely évente több hétvégi és egy nagy évvégi kirándulást szervezett.⁶⁰

Az iskola fejlődésével együtt nőttek az igények is. A régi, 17. század végi épület már nem felelt meg az új igényeknek, ezért 1871–1872-ben elkészült az új, de már kezdettől fogva túl kis épület. Ezért 1890–1892 között egy szép, egyemeletes neoklasszicista épületet emeltek, amelyben helyet kaptak a szertárak, a rajzterem, a könyvtár és a sportterem is. Ez sem volt azonban végleges megoldás. A századfordulás iskolaépítési lázból Székelyudvarhely sem maradt ki. Így aztán az állam és a katolikus egyház segítségével 1909–1910-ben elkészült az a háromemeletes épület

– a kor divatját követve szecessziós stílusban –, amely a mai napig meghatározza a városképet.⁶¹

Mintegy válaszként a jezsuita iskola odatelepítésére, ugyancsak a 17. században, 1670-ben alapították a református kollégiumot is. Bethlen János kancellár ezer aranyra rúgó adománya segítségével a triviális iskolát kollégiumi rangra emelték. Az iskola alapító iratában, a *Canones scholae Udvarhelianaeban*, amelyet 1671-ben a diéta is jóváhagyott, ki is mondták, „hogy a jezsuitáktól, kik ingyen tanítanak, és ingyen ártnak, meg ne győzessünk, megtiltatik, hogy akár a rector, akár a tanítók a közoktatásért, bárkitől, akárminemű vallású legyen, díjt elfogadjanak”.⁶² Ugyanabban az évben Apafi Mihály is – az alapító kérésére – elrendelte, hogy „az olyan tanulókat, kiknek testimonialisok leszen, hogy ti. a tisztességes tudományok tanulásában, nem a jobbagység kerülésében foglalkoznak, senki se merészelje háborgatni, sem benn a scholában, sem azon kívül”.⁶³

A krónikáiró Cserei Mihály, aki 1677 után nyolc évig tanult az iskolában, feljegyezte, hogy akkor még csak két alumnus ellátását tudták biztosítani. Kezdetben a tanítás a triviális iskola épületében és néhány környező faházban zajlott, de már az első rector idejében elkészült az új épület. A tanítás nyelve itt is a latin volt; az első négy osztályban (*ethimologia, sintaxis, poesis, retorica*) tanítók (*praeceptores*) tanítottak, majd a rector vette át a nagyobb diákok irányítását. 1680 után még két alsóbb osztállyal bővült az iskola.

Az iskolában olyan hírneves tanárok is tanítottak ekkor, mint a karteziánus Szathmári Pap János, akinek 1682-ben Franekerben jelent meg *Philosophia prima seu metaphisica* című munkája, Tolnai István, Borosnyai Lukács János, a későbbi püspök, a 18. század közepén Kováts József, aki Bernoullinak volt a tanítványa, és a korai német felvilágosodás ismert filozófusának, Christian Wolffnak a szellemében tanított. A tanárok közül sokan tanultak Hollandiában, Svájcban és Németországban: Franekerben, Leidenben, Utrechtben, Bázelen, Frankfurtban, és hozzájárultak a nyugati szellemi áramlatok itthoni befogadásához. A 18. század második felében egy erős egyéniség került a kollégium élére, Backadarasi Kis Gergely, aki mind pedagógiai tevékenysége, mind az új

épület körüli fáradozásai (1771–1772) beírta a nevét a kollégium történetébe. Az ő idejében a hat osztályt újabb kettővel (logika és görög nyelv), majd egy kilencedikkel (német nyelv) egészítették ki. A zeneoktatásnak kezdettől fogva fontos szerep jutott; énekkar működött és – kivételesen – hangszeroktatás is folyt.

II. József halála után a német osztály megszűnt, a másik kettőt pedig összevonták, úgy hogy a kollégium egy ideig hét, majd ismét nyolc osztállyal működött. 1780-ban felállították a második professzori széket, majd 1804-ben egy harmadik tanári állás is létrejött. A 19. század elején Karácsoni Sámuel, az udvarhelyi, polgári származású tanár – jénai és göttingeni tanulmányai hatására – a legtöbb tárgyat már magyar nyelven adta elő.⁶⁴ 1830-ban felállították a negyedik professzori széket, a jogit is. Ezzel a nyolcosztályos kollégiumnak három kétéves főiskolai kara is volt: a teológiai, jogi és bölcsészeti.

A kor divatja szerint már 1797-től egy kis – mintegy ezer darabból álló – múzeumi gyűjteménye is volt az iskolának, amely a legkorábbiak közé tartozott Erdélyben. 1833-ban itt is létrejött egy olvasótársaság, amelyik 1836-tól – miután betiltották – olvasóköriként működött tovább. A körnek mintegy 140 tagja volt; több sajtótermékre fizettek elő, és többek között Széchenyi István és Kisfaludy Sándor könyveit vásárolták meg könyvtáruk számára. 1843-ban egy újabb kör kezdte meg működését: a Szónoklati Társaság; írásait lapjukban, a több számot megért *Mulattat*óban jelentették meg.⁶⁵

A 17. század végén és a 18. században évente mintegy 150-160 diák tanult itt, többségük háromszéki és udvarhelyszéki volt. A 18. század végén mintegy 500 diák látogatta az iskolát, az újonnan beiratkozottak száma évente 22-146 között ingadozott.⁶⁶ A 19. század első felében évente 400-600 diák látogatta a kollégiumot. 1838-ból fennmaradt egy kimutatás Erdély református kollégiumairól. A legnépesebb a marosvásárhelyi (873 diákkal) volt, ezt követte Nagyenyed (831), Székelyudvarhely (634) és Kolozsvár (500), míg Zilahon és Szászvárosban ennél jóval szerényebb volt a tanulók létszáma. Az udvarhelyi minden téren felvette a versenyt nagyobb társaival, kivéve az ösztöndíjasok számát. A 19. század első

felében egyre csökkent azok száma, akik egyházi pályára léptek az iskola végzősei közül; míg 1797–1820 között a végzősök 54%-a irányult egyházi pályára, 1844-ben a 25 végzős diákból 20 világi pályára lépett, 1866-ban pedig az egyházi karriert választók már csak a végzősök 13,5%-át tették ki.⁶⁷ Az iskola vonzáskörzete továbbra is a két székre terjedt ki: a 19. század közepéig a tanulók 50-60%-a Háromszékről és 30-35%-a Udvarhelyszékről jött.⁶⁸ A 19. század második felében, 1851-1895 között az iskola végzősei közül a legtöbben tisztviselői pályára léptek, közülük sokan a pénzügyi és adóhivatalban, az államvasútnál, valamint a postánál helyezkedtek el; őket követték a jogot végzettek (ügyvédek, jogtanácsosok, hivatalnokok), és csekélyebb arányt képviseltek az orvosok, tanárok és lelkészek.⁶⁹

1848 után néhány nehéz év következett, de a tanulók száma hamarosan ismét emelkedni kezdett, a '60-as években évente 400 körül mozgott, a '70-es évektől azonban 300 alá csökkent, és ez a 300 körüli létszám maradt a jellemző egészen az első világháborúig. A kétéves jogi kar 1870-ig működött, azután a kollégium nyolcosztályos főgimnáziummá alakult át.⁷⁰

A könyvtár története elválaszthatatlan a kollégium történetétől. Magját a *coetus* kis könyvtára képezte, amely a tanításhoz szükséges néhány kötetből állt, de a gyors elhasználódás következtében a könyvek állandóan cserélődtek. 1698-ban a könyvtár állománya mindössze 23 kötetre rúgott, köztük Calepinus többnyelvű szótára, Melanchton latin nyelvkönyve, Cicero levelei, Comenius munkái. A könyvtár tulajdonképeni alapját Tolnai F. István professzor hagyatéka egy részének megvásárlása képezte. A puritanizmussal rokonszenvező Tolnai Utrechtben, Franekerban, Groningenben és Londonban tanult teológiát és orvostudományt. A széles látókörű és sokoldalú műveltségű professzor könyvtárából származó 84 kötet egyben az új szellemi irányzatokat is közvetítette az udvarhelyi tanuló ifjúság felé. A 18. század közepéig a könyvtár fejlődése lassú volt, Udvarhely elmaradt a többi református kollégium mögött: 1752-ben Enyeden több mint 4.000 kötetet találunk, Kolozsváron 2.724-et, Marosvásárhelyen néhány év múlva 1.205-öt. Nem csoda, hogy a már fent említett Backamadarasi Kis Gergely rövidesen rektorrá való kinevezése után, 1768-ban a Főkonzisztóriumnak címzett részletes jelentésében

a tanítás akadályai között első helyen a könyvhiányt említette: „Két-három tanuló kivéve, alig van az egész deákságnak annyi könyve, amennyinek egynél kellene lenni. Sokan vannak olyanok, kiknek egész könyvtárak egy nyomtatott könyvből, vagy egy grammatikából áll.”⁷¹ Szerinte ezen csak a könyvtár fejlesztése segíthet. A 18. század második felében aztán megsaporodtak a pénzalapítványok és könyvadományok a könyvtár javára. Nagyobb összeggel járultak hozzá a könyvtár gyarapításához Árva Bethlen Kata, Bethlen Ádám generális, Teleki Sámuel kancellár, és más arisztokraták, nemesek, református értelmiségiek. Külön említést érdemelnek az adományként kapott magángyűjtemények, amelyekből a könyvtár legértékesebb anyaga származik. Ezeknek köszönhetően az első leltárkönyv 1797-ben már 3.826 kötetet vehetett számba. A könyvtár és az iskolák a 18. század közepétől már egy könyvkötő műhely működését is szükségessé tették, amelyet 1759-ben alapítottak. A 19. század első felében ezt tekintették a Teleki-téka után a Székelyföld második legértékesebb könyvtárának; így Kőrösi Csoma Sándor ide is küldött egyet tibeti szótárából. A könyvtár a város egyik nevezetességének számított, a várost meglátogató előkelőségeknek, értelmiségieknek illett ezt is megtekinteniük. A 19. század második felében a könyvtárat módszeresen gyarapították, így az 1890–1895 között elvégzett újraleltározás már több mint 10 ezer címet talált 16.314 kötetben, köztük szép számmal könyvritkaságokat, de a legújabb tudományos és irodalmi munkákat is.⁷²

Az udvarhelyi református kollégium fontos szerepet töltött be a Székelyföld oktatási hálózatában; ide kerültek azok a tehetséges, de szegény református diákok, akik anyagiak hiányában nem juthattak volna el távolabbi kollégiumokba. Itt is megfelelő szintű képzést kaptak, a legtehetségesebbeket pedig felkészítették az Enyeden vagy Kolozsváron való továbbtanulásra.

A két nagy hagyománnyal rendelkező középiskola mellé 1872-ben Daniel Gábor főispán és Eötvös József kultuszminister támogatásával egy harmadikat is felállítottak, az Állami Főreáliskolát. Célja a modernizáció elősegítése volt a Székelyföldön, jól képzett szakembereket akartak kinevelni a kapitalista gazdaság számára. Az új iskola azonban nehezen vert gyökeret a két nagy múltú intézmény árnyékában, a városi polgárság is meglehetősen

gyanakvással szemlélte kezdetben. A diákok összetétele is mutatja, hogy a reáliskola sokkal kevésbé kötődött a városhoz és környékéhez, vonzáskörzete jóval tágabb volt a másik két középiskolánál, a tanulók nemzetiségi és vallási összetétele úgyszintén jóval „színesebb”. A diáklétszám 100-160 között mozgott, és például az 1891/92-es tanévben a 97 diákból 21 német és 16 zsidó volt. Általában a zsidó származású diákok nagy arányban voltak jelen, de szép számmal tanultak itt németek és románok is. A vonzáskörzet is nagy volt, a diákok többsége más vármegyéből érkezett, és nemcsak a szomszédos megyékből, hanem a távolabbiakból is, 1904-ben például a távoli Pest-Pilis-Solt megyéből 28-an iratkoztak be. Az 1903-as tanévben a 161 tanulóból 106 más megyéből származott.⁷³ Kezdetben a város a vár területét ajánlotta fel az iskola számára, a ferences kolostor egykori épületében rendezték be az osztálytermeket, amíg aztán 1893-ban elkészült az új épület.⁷⁴

A 19. század utolsó két évtizede kedvezett az új iskolák alapításának. Székelyudvarhely ekkor még inkább megerősítette „iskolavárosi” jellegét. Az elemi és a három középfokú iskola mellett ebben az időben a következő új oktatási intézmények jöttek létre: 1880-ban az Alsófokú Iparos és Kereskedelmi Iskola, 1884-ben az Állami Polgári Leányiskola, 1893-ban a Kő- és Agyagipari Szakiskola. Ezen kívül például 1889-ben az esti inasiskola előadásait 179 tanuló látogatta. A tanárok és diákok aránya a városban magas volt, és az is mutatja az iskoláknak a városhoz való kötődését, hogy a 19. század végére, 20. század elejére a három középiskola diákjainak 25-30%-a, néha 35%-a is helybeli volt. A többi diák egy része a városiaknál talált szállást, ezáltal anyagi hasznot is jelentve számukra. A nagyobb osztályok diákjai rendszeresen részt vettek a város művelődési életében, az estélyeken, színházi előadásokon, bálokon.

Az újonnan alapított iskolák tanári kara friss szellemet hozott a vidéki város művelődési életébe. Ők általában modernebb, liberálisabb szellemet képviseltek, mint a két felekezeti középiskola konzervatívabb tanári kara. A Főreáliskola és a szakiskolák tanárai

fellendítették az egyesületi életet is, rendszeresen előadásokat tartottak az ún. szabadliceum keretén belül, írogattak a helyi, valamint a marosvásárhelyi, kolozsvári, budapesti lapokba. A különböző iskolák tanárai között nemes versengés alakult ki kulturális téren, és ez kedvezően befolyásolta a város művelődési életét. Ennek ellenére a legtehetségesebbek néhány év után elhagyták a várost, és nagyobb központokba költöztek át: Marosvásárhelyre, Kolozsvárra vagy Budapestre. Megemlíthetjük közülük a híres író, Szabó Dezsőt; Dávid Lajost, a későbbi kolozsvári és budapesti egyetemi tanárt, Viski Károlyt, a neves etnográfust és nyelvészt vagy a történész Lukinich Imrét. De a kevésbé neves társaik között is szép számmal találunk értékes, jól képzett szakembereket, akik rendszeresen közölték a lapokban saját írásaikat és fordításaikat a világirodalomból.⁷⁵

A többi székelyföldi városban a 19. század közepéig nem folyt középfokú oktatás. *Csikszereda* és *Kézdivásárhely* sajátos helyzetben voltak: mindkét város közvetlen szomszédságában, Csíksomlyón, illetve Kantán működött egy-egy katolikus középfokú iskola. A csíksomlyói iskola végül is átköltözött Csíkszeredába, míg Kanta összeolvadt Kézdivásárhellyel, így mindkét város hozzájutott egy-egy nagy múltú középfokú oktatási intézményhez.

A *csíksomlyói* ferences kolostor keretén belül folyó oktatásról már a 16. század közepéről vannak adataink, de felsőbb fokú iskolát először csak 1630-ból említenek. Az adatok arra engednek következtetni, hogy 1649-ben papi szeminárium is működött, de egy zavaros időszak után, amikor az iskola tevékenységét is felfüggesztették, 1667-től folyt itt folyamatos oktatás.⁷⁶ Fontos dátum az 1676. év, amikor Kájoni János szerzetes beindította a nyomdát, két évszázadon keresztül Csíkszék, de sokáig a tágabbi környéknek is egyetlen nyomdáját. Itt elsősorban egyházi könyveket nyomtak, többek között a *Cantionale Catholicumot*, amely jelentősen hozzájárult az írástudás elterjedéséhez a környéken, és a moldvai csángók egészen a 20. századig használták.

Az iskola már a 17. század végén megindult a fejlődés útján, 1698-tól tudunk itt *syntaxis* és *grammatica* osztályokról. A 17. század végén és a 18.

század első felében a diákok többsége Csík, Háromszék és Udvarhely székekből származott, de jöttek Fogaras vidékéről és Moldvából is. 1720-1780 között virágkorát élte az iskolai színjátszás, egy külön épületet is emeltek erre a célra. A 18. század második felében a katonai hatóságok egyre jobban beavatkoztak az iskola életébe: egyrészt a diákok nagy részét adó székely katonarend fiainak iskolázása elé gördítettek akadályokat, másrészt a tisztek személyesen ellenőrizték a német nyelvtanítás hatékonyságát.

A csíksomlyói csak alsófokú gimnázium volt. A tovább tanulni szándékozó diákoknak Gyulafehérváron, Kolozsváron vagy Marosvásárhelyen kellett folytatniuk tanulmányaikat. A tanárok 1854-ben kérték a felső tagozat beindítását, arra hivatkozva, hogy az egész Csík-Gyergyó-Kászonszék és Háromszék katolikusainak jó része számára biztosítják a felsőbbfokú oktatást. Haynald Lajos püspök támogatásával 1859-től beindult az V. gimnáziumi osztály, majd 1873-ig fokozatosan a többi, amikor is az iskola főgimnáziumi rangot kapott. A könyvtár és régiségtár alapjait a maga is történeti munkákat közlő Imets Fülöp Jákó rakta le 1877-ben. Amikor Csíkszereda 1879-től megyeszékhely lett, felvetődött az iskola áthelyezésének gondolata. A város végén, a Csíksomlyó felé vezető úton végül is 1909–1911 között épült fel a monumentális szecessziós épület.⁷⁷

A tanulók névsora 1770-től maradt ránk. A somlyói kislétszámú iskola volt, a 19. század közepéig évente mindössze 10-30 diák tanult itt, néha még kevesebb. Túlnyomó többségük szabad székely és armalista családból származott, csak elvétve találunk jobbágy-származásúakat. Nagyrésztük Csík-Gyergyó-Kászonszékből és Kézdiszékből jött, nagyon kevesen máshonnan, például Moldvából. A környező városok közül Csíkszeredából, de főképp Gyergyószentmiklósról látogatták: ez utóbbi helyről évente 1-4 diák került ki, főképp örmény származásúak, akik aztán Kolozsváron folytatták tanulmányaikat.⁷⁸

A 19. század második felében jelentősen megnőtt a diáklétszám, a század végére 300 fölé emelkedett. A túlnyomó többség Csík

megyéből származott (az 1895/96-os tanévben több mint 80%-uk), ezen belül néhány Csíkszeredából, a többi főként Háromszék és Udvarhely vármegyéből. A katolikus magyar diákok között elvétve akadt néhány görög katolikus és zsidó származású. A fent említett tanévben a szülők fele őstermelő, mintegy 20%-uk hivatalnok, 15-15% pedig az értelmiségiek, illetve a kézművesek és kereskedők közül került ki.⁷⁹

Kézdiszék északi részében a reformáció után is katolikus maradt a lakosság. A vidék számára Nagy Mózes katolikus lelkész alapított iskolát 1680-ban. Esztelnek azonban, ahol kezdetben az iskola működött, félreeső fekvése miatt nem bizonyult alkalmas helynek. Az iskolának 1692-ben Kantán egy telket adományoztak, ahová 1696-ban átköltözött. *Kanta* ugyan Felső-Fehér vármegyéhez tartozott, de csak egy kis patak választotta el *Kézdivásárhelytől*; a két helység 1848 után egyesült. Az iskola működését a pápa is jóváhagyta és a minorita rendre bízta. A kezdeti négy osztályos oktatás 1777 után hatosztályosra bővült, és a teológia elemeit is tanították. A diákok száma évi 150-200 között mozgott. A legtöbben Kézdiszék katolikus részéből és Kászsanzékből tanultak itt, de találunk diákot Felső-Fehér, Belső-Szolnok, Alsó-Fehér, Doboka vármegyéből, Maros-, Gyergyó és Aranyosszékéből, Fogaras vidékéről, sőt Moldvából is. A 19. század közepéig a nemesek aránya magas volt (mintegy 40%), ezen kívül főleg szabad székelyek látogatták, de kis számban örmények, románok és németek is. A 19. század második felében fokozatosan szűkült a vonzáskörzete. A 20. század elején a diákok 80-85%-a háromszéki volt; a szülők foglalkozását tekintve 60-65%-uk kis- és középbirtokos gazdálkodó, 20%-uk értelmiségi, 15%-uk pedig kézműves és kereskedő. A pályaválasztást illetően hasonló kép bontakozik ki, mint a többi bemutatott iskolában.⁸⁰

A neoabszolutizmus éveiben az iskolát ideiglenesen bezárták, mivel nem teljesítette az *Entwurf* által előírt szigorú követelményeket, főképp anyagi tekintetben, és csak 1862-ben nyitották meg újra négyosztályos algimnáziumként. Kézdivásárhely, ahová a

közigazgatási egyesítés nyomán került, többször is kérte főgimnáziummá való emelését, de ez majd csak 1899-ben valósult meg. Az 1751-ben emelt és 1847-ben kibővített régi épület helyett 1906-ban készült el az iskola új otthona.⁸¹

Kézdivásárhelyen – viszonylag rövid ideig – egy katonai altisztképző intézet is működött a székely határőrség keretében. Az iskolát 1822-ben Purczel ezredes alapította, a tanítás a következő évben indult be 125 növendékkel. Az iskola 1848-ig állt fenn, hiszen közvetlenül a forradalom után a határőrséget is felszámolták.⁸²

Emellett 1840-ben a székely határőrvidék területén fekvő városokban a következő iskolák működtek: Kézdivásárhelyen egy református elemi fiúiskola 3 osztállyal és 50 tanulóval, egy lányiskola 2 osztállyal és 83 tanulóval, egy német tannyelvű normális iskola 18 tanulóval, valamint a fentebb tárgyalt kantai minorita gimnázium 6 osztállyal és 65 tanulóval; Sepsiszentgyörgyön egy 3 osztályos református elemi 47 tanulóval (1839-ben) és egy normális iskola; Bereckben úgyszintén egy normális iskola 26 tanulóval (1839-ben), de tudunk egy görögkeleti elemi iskoláról is;⁸³ Csíkszékben a csíksomlyói katolikus gimnázium 165 tanulóval és ugyanott egy katolikus elemi 49 tanulóval; Csíkszeredában egy fiúiskola 154 tanulóval, egy lányiskola 39 tanulóval, egy normális iskola 2 osztállyal és 67 tanulóval; Gyergyószentmiklóson csak elemi oktatás folyt 192 fiú és 180 lány tanulóval.⁸⁴

A 19. század első felében az Erdélyben létező 12 katolikus gimnázium közül 4 a Székelyföldön működött (Marosvásárhelyen, Székelyudvarhelyen, Csíksomlyón és Kantán), az 5 református kollégium közül 2 (Marosvásárhelyen és Székelyudvarhelyen), és a 3 unitárius kollégium közül 1 (Székelykeresztúron).⁸⁵

Sepsiszentgyörgyön a reformáció óta folyt református elemi oktatás és a 18. század második felétől normális iskola is volt, de a város sokáig nélkülözött egy középfokú oktatási intézményt. Ez azért is különösen fájdalmas volt, mert Erdély különböző református kollégiumaiban nagyon sok háromszéki diák tanult; Háromszék számított a 19. század első felében az erdélyi értelmiségi

utánpótlás bázisának. Közülük különösen sokan tanultak az enyedi és az udvarhelyi református kollégiumokban. 1662–1839 között az enyedi székely diákok 75%-a háromszéki volt.

Már az 1637-os református zsinat elhatározta, hogy az egyház pénzből támogassák az udvarhelyi és a hátszegi iskolák mellett a sepsiszentgyörgyit és a kézdivásárhelyit is. Ez arra mutat, hogy itt az elemi meghaladó szintű oktatás létezett, de az elkövetkező idők nem kedveztek a fejlődésnek. Sepsiszentgyörgyön 1661-ben a török és tatár hadak az erődtemplommal együtt az iskolát is elpusztították. Úgy tűnik, hogy a kézdivásárhelyi latin 3-4 osztályos iskola a 18. század elejéig fennmaradt, akkor viszont a Rákóczi-féle szabadságharc zavaros időszakában ez is megszűnt.⁸⁶ A felsőbb fokú iskola alapításának ötlete a háromszéki reformátusok körében majd csak a 19. század elején bukkant fel újra. 1848-ban határozatot is elfogadtak egy gimnázium és egy reáliskola alapításáról, de a forradalom, majd az azt követő megtorlás időszaka nem tették lehetővé ennek megvalósítását. Az elején nemcsak a hatóságok gáncsokodtak, hanem a Főkonzisztórium is, amelyik az udvarhelyi kollégium meggyengüléséről félt. Az ötletet azonban a háromszéki értelmiség, főképp a református papság felkarolta, és 1856-ban elkezdődött a gyűjtés. A következő évben egy gyűlésen eldőlt, hogy a jövődi kollégium székhelye Sepsiszentgyörgy lesz (a vetélytársak Kézdivásárhely és Zágon voltak). Kezdeti lépésként, 1858-ban a három osztályos református elemi iskolát bővítették ki még egy osztállyal, a következő évben pedig beindult az első gimnáziumi osztály is. 1861-ban a magisztrátus a volt határőrezred javai egy részének átengedését kérte a hatóságoktól az iskola számára, többek között a volt határőrezred iskolájának épületét, amelyik akkor üresen állt.⁸⁷ Végül is a normális iskola épületébe költöztek be, a református vártemplom együttesébe. Különböző adományok és a város segítségével kezdődtek meg az építkezések. Nagy segítséget jelentett 1876-ban a Mikó Imre által az iskolára hagyott 120.000 korona. Ebből sikerült az új épület egy szárnyát 1876-ra befejezni. A fejlődés nyomán felmerült az

igény a főgimnáziumi rang megszerzésére; ilyen irányban rivalizálás folyt a volt kantai katolikus és a szentgyörgyi református algimnázium között. A város 1890-ben létrehozott egy 100.000 koronás alapot az iskola fejlesztésére, ehhez járult még az állami segély, és ezek segítségével 1892-ben végre elnyerte a főgimnáziumi rangot. Ugyanebben az évben készült el az épület új szárnya és a 224 férőhelyes bentlakás is.⁸⁸ A diákok száma az 1861–1890-es időszakban 100-200 között mozgott, az 1890–1900-as évtizedben átlag 300-ra emelkedett, és egészen az első világháborúig ekörül mozgott. Nincsenek pontos kimutatásaink, de a végzetek nagy része itt is a papi, tanári, ügyvédi vagy hivatalnoki pályák felé orientálódott.⁸⁹

A dualizmus éveiben sorra jelentek meg az alsóbb fokú iskolák, például 1879-ban a polgári fiúiskola, 1880-ban pedig egy ipari iskola lányoknak, ahol szövést, szabást és hímzést tanultak. 1885-ban a polgármester kérte a polgári iskola átalakítását reáliskolává, de nem kapta meg a hatósági beleegyezést. Azonban 1892-ben a város egy újabb középfokú iskolát kapott, az Óvónőképzőt, amelyik 50 tanulóval indult.⁹⁰

Erdélyben az oktatás hagyományosan felekezeti keretek között folyt. Az unitáriusok iskolaközpontja – Kolozsvár mellett – *Székelykeresztúr* volt, ezáltal erősítve a település urbánus vonásait. Már a 17. század elején Keresztúr volt az egyik legjelentősebb unitárius egyházközség; 1606-ban elhatározták, hogy az unitárius zsinatokat felváltva Székelykeresztúron és Kolozsváron tartásák. A helyzet később, és főképp a 18. században nem kedvezett az unitáriusok fejlődésének. 1767-ben Hadik András, Erdély katonai kormányzója erőszakkal elfoglalta a keresztúri unitárius templomot és iskolát, és átadta a katolikusoknak. A nehézségek ellenére a felsőbb iskola alapításának gondolata már a 18. század elején felmerült, de ennek megvalósulását több akadály is hátráltatta: a hatóságok ellenzése, a pénz hiánya, a többi iskola féltelme a konkurenciától, valamint az a körülmény, amit a kolozsvári kurátorok így fogalmaztak meg: a székely diákok télen diákok, nyáron parasztok.⁹¹ A század végére

azonban a helyzet annyira javult, hogy 1793-ban az unitárius zsinat elhatározta egy gimnázium létesítését Székelykeresztúron, elsősorban az Udvarhely-, Maros és Háromszék területén élő unitáriusok számára. Az építkezések még abban az évben megkezdődtek, egyelőre a helybeli elemi iskola átalakításával. 1796-ban kinevezték az első professzort is, a külföldről azelőtt nem sokkal hazatért Szabó Sándor személyében. A következő évtől ugyancsak egy zsinati végzés értelmében négy gimnáziumi osztály működött az elemi iskola mellett. 1819-ban kezdték meg a kőépület emelését, ezt 1833-ban tovább bővítették.⁹² Az itt végzetek tanítók lehettek, s ha tanári vagy papi pályára kívántak lépni, akkor Kolozsváron kellett folytatniuk tanulmányaikat.⁹³ A 19. század második felében az iskola fokozatosan kibővült: 1855-től 5 gimnáziumi osztályra, 1904-től 6-ra. 1914-ben beindult a VII. osztály, és ezzel megkapták a főgimnáziumi rangot. Ekkor adták át az új iskolaépületet is.⁹⁴

A könyvtár egyidős az iskolával, és nagyrészt adományokból állt össze: például az udvarhelyi kaszinó felbomlása után a könyveket az itteni iskola kapta meg. A legnagyobb és legértékesebb szerzemény azonban a történész Jakab Elek könyvtárának megvásárlása volt. A 19. század végére a könyvtár állománya mintegy 15.000 kötetből állt.⁹⁵ 1837-ban itt is alakult egy Olvasó Társaság. Ők tették le a diákkönyvtár alapjait, amelyik a mezőváros közkönyvtáráként is szolgált. A Társaság kapcsolatban állt a kolozsvári unitárius gimnázium tanulóival, köztük Jakab Elekkel, Kőváry Lászlóval és Berde Mózzsal. A diákok kézzel írt lapot is szerkesztettek.⁹⁶

A diákok száma 1796–1814 között 100 alatt maradt, évente átlag 70, ezután a 19. század végéig 100-200, de inkább 130-160 között mozgott; ezek mintegy 80%-a unitárius, a többi más vallású volt. A legtöbben Keresztúr fiúszékből tanultak itt (a diákok 50%-a); Székelykeresztúrról összesen 373-an (11,1%), közülük azonban csak 66 volt unitárius (ez is jelzi, hogy városi iskolaként is működött), Háromszékről 10%, a Homoród mentéről 12%, Maroszékről 7%, a többi pedig különböző unitáriusok által is lakott helységekből.⁹⁷ Az iskola jelentőségét mutatja az is, hogy a 19. század '90-es éveiben a magyarországi (Erdélyt is beleértve)

unitárius lelkészek 65%-a kezdte itt a tanulmányait, a három unitárius gimnázium tanári karának 53%-a és a kántortanítók 60%-a.⁹⁸

Székelykeresztúr kis kultúrközpont jellegét több más iskola is erősítette, hozzájárulva a városias szerepkör kialakulásához. Az unitárius elemi iskolát valószínűleg a 17. század elején alapították, majd a gimnázium keretében működött és csak 1863-ban önállósult újra. A református elemi szintén nagy múltra tekintett vissza: a 17. század közepén Székelyföldön a fontosabbak közé számították. A 18. század közepétől katolikus elemi iskolát is létesítettek. A millennium évében alakult meg az állami elemi iskola, amelyiknek 1903-ban már több mint 400 tanulója és egy 70 tagból álló kórusa volt. A polgári lányiskola 1906-ban kezdte meg működését 60 tanulóval. A gimnázium mellett azonban a legfontosabb létesítmény az Állami Tanítóképző volt. Ezt miniszteri rendelettel hozták létre 1870-ben, az udvarhelyi Főreáliskolával egyidőben. A diákok nagy része Udvarhely és Háromszék megyékből jött, de kisebb számban Maros-Torda és Erdély más vármegyéi is képviseltették magukat. 1912-ben az iskola új, kétemeletes épületbe költözött. A 20. század elején Marosvásárhely szerette volna megszerezni a tanítóképzőt, folyt is ezirányú kampány a sajtóban és a képviselők útján, de ez nem járt sikerrel, az iskola Székelykeresztúron maradt.⁹⁹

Amint láttuk, a 19. század '50-es éveiben megkezdődött az oktatás modernizálása. Az ausztriai iskolák számára kidolgozott tanterv, az *Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich* alapján uniformizálták a középiskolai rendszert, eszerint a továbbiakban nyolcosztályos főgimnáziumok és négyosztályos algimnáziumok mellett létrehozták a reáliskolákat is, egy gyakorlatiasabb oktatás szellemében. A következő jelentős változás az Eötvös-féle 1868-as népiskolai törvény nyomán következett be. Bár sokat kritizálták, mégis ennek köszönhetően jött létre a kötelező hatosztályos népiskolák rendszere. A törvény hatása a beiskolázási arány növekedésén is lemérhető: míg 1868-ban az iskolás korú gyermekek mindössze 48%-a járt iskolába,

addig 1896-ban 79%-a, 1913-ban pedig már 93%-a,¹⁰⁰ ami az analfabéták arányának látványos csökkenéséhez is hozzájárult. Szintén az 1868-as törvény nyomán jöttek létre a polgári iskolák, amelyek elsősorban a városi kispolgárság igényeit elégítették ki. Számuk egyre növekedett: 1880-ban 57 fiú és 53 ilyen leányiskola volt az egész országban, 1913-ban már 201 fiú és 325 leányiskola, míg a gimnáziumok és reáliskolák száma 222 volt.¹⁰¹

A fejlődés a Székelyföldön is érezhető volt. 1876-ban, tehát az iskolahálózat erőteljes fejlesztésének kezdetén, a Székelyföldön három óvoda működött: Marosvásárhelyen, ahol még az '50-es években alapították, Kézdivásárhelyen és Dálnokon (Háromszék), valamint egyet – Udvarhelyen – éppen akkor alapítottak. Állami vagy egyházi elemi iskolák minden városban voltak, általában több is, így például Marosvásárhelyen volt egy katolikus (215 tanulóval), két református (összesen 144 tanulóval), egy evangélikus (53), egy izraelita (39) és egy román tannyelvű (17), valamint három leányiskola (egy katolikus 123 tanulóval, egy református 230 tanulóval és egy magániskola 34 tanulóval).¹⁰² Gazdasági felső népiskola Sepsiszentgyörgyön, Csíkszeredában és két faluban volt, ipartanfolyamú felső népiskola Kézdivásárhelyen 60 tanulóval. A háromszéki „Háziipart és ipari oktatást terjesztő egyesület” Sepsiszentgyörgyön egy szövészeti tanműhelyt létesített lányok számára. Polgári iskola fiúk számára kettő létezett a Székelyföldön: Marosvásárhelyen és Gyergyószentmiklóson. Hatosztályos elemi leányiskola volt Marosvásárhelyen (3), Székelyudvarhelyen, Sepsiszentgyörgyön, Székelykeresztúron és Illyefalván. Középfokú tanintézet szintén több működött: egy tanítóképző Székelykeresztúron, az Állami Főreáliskola Székelyudvarhelyen, 4 algimnázium (egy hatosztályos katolikus Marosvásárhelyen, egy ötosztályos unitárius Székelykeresztúron, és egy-egy négyosztályos katolikus Kézdivásárhelyen/Kantán, illetve református Sepsiszentgyörgyön), valamint 4 nyolcosztályos főgimnázium (református Marosvásárhelyen és Székelyudvarhelyen, katolikus Székelyudvarhelyen és Csíkszeredában, azaz Csíksomlyón).¹⁰³

1861-ben különben Gyergyószentmiklóson is felmerült egy katolikus algimnázium alapításának ötlete.¹⁰⁴

Fontos volt a városok számára az ipari és kereskedelmi szakoktatás is. A Kereskedelmi Kamara kimutatása szerint Marosvásárhelyen 1891-ben működött egy ipari iskola 419 tanulóval és 15 oktatóval és egy kereskedelmi iskola 44 tanulóval és 7 oktatóval; Kézdivásárhelyen az ipariskolának 212 tanulója volt (ebből 73 csizmadia és 27 cipészinas); Sepsiszentgyörgyön az ipari és kereskedelmi iskola 1875 óta működött és 1891-ben 134 tanulója volt (sokkal egyenletesebb megoszlásban, mint Kézdivásárhelyen); Székelyudvarhelyen egy hasonló iskola 133 tanulóval, Székelykeresztúron 70 tanulóval, Gyergyószentmiklóson 71 tanulóval, Baróton pedig 63 tanulóval. Tanműhelyek szintén több helyen működtek: Csíkszeredában egy szövőműhely 1891-től, Gyergyószentmiklóson egy gyermekjáték-készítő műhely, de aztán Bánffyhunyadra költöztették át, Kézdivásárhelyen 1876–1879 között egy szobrászműhely, 1890-től pedig egy asztalosműhely, Nyárádszeredában 1878-tól ugyancsak egy műbútorasztalos-műhely, Sepsiszentgyörgyön 1880-tól egy ipari műhely lányoknak, 1882-től egy lakatosműhely, Székelykeresztúron 1876-tól egy háziipari, 1879-től pedig egy szövőműhely.¹⁰⁵

A fenti adatokból is kiderül Székelyudvarhely kiemelkedő szerepe a Székelyföld oktatási hálózatában; az oktatási és művelődési funkció itt kivételes szerepet játszott. Ha nem is ilyen mértékben, de szintén nagy szerepet játszottak az oktatási intézmények Székelykeresztúr és Marosvásárhely életében is. Ha megnézzük az 1866–1876-as évek átlagát, ami a középiskolákban tanulók létszámát illeti, az első helyen Marosvásárhely állt átlag 653 diákkal (110 a katolikus, 543 a református gimnáziumban), őt követte Udvarhely 489 diákkal (226 a református kollégiumban, 129 a katolikus gimnáziumban, 134 a Főreáliskolában), Székelykeresztúron átlag 132 diák tanult, Sepsiszentgyörgyön 163, Kézdivásárhelyen 71, Csíksomlyón 158.¹⁰⁶

Az első világháború előtti évtizedek gyors fejlődését érzékeltetik a következő adatok is az 1908. év diák- és tanárlétszámát illetően:¹⁰⁷

Helység	Iskolák száma	Tanárok	Diákok
Marosvásárhely	28	327	4198
Székelyudvarhely	12	151	2016
Sepsiszentgyörgy	14	148	1788
Gyergyószentmiklós	11	49	1116
Kézdivásárhely	7	98	1231
Csikszereda	6	27	515

Az oktatással némileg összefüggő kérdés az értelmiségiek aránya egy-egy helységen belül. A 19. század közepéig ezek száma csekély volt, kivételt Marosvásárhely jelentett, ahol a sok tanár és diák mellett a Királyi Tábla otlétének köszönhetően számos jogász élt, és az orvosok száma is viszonylag magas volt, valamint részben Udvarhely az iskoláinak köszönhetően.

1836-ban a „különleges mesterségek” között Marosvásárhelyen a következőket írták össze: 49 procurator, 6 magántanár, 1 nyelvtanár, 2 rajzoló és 1 színigazgató, ezen kívül 4 orvos, 8 felcser, 3 gyógyszerész, 1 nyomdász, a református kollégiumban 16 tanár és mintegy 800 diák, de a kimutatásból hiányoztak többek között a katolikus gimnázium tanárai és a lelkészek.¹⁰⁸ 1832-ből még részletesebb kimutatásunk van: a 36 jogászból 21 tevékenykedett a Királyi Táblán, 41 procurator, 1 geodéta, 4 magántanár, 3 nyelvtanár, 1 táncitanár, 1 rajzoló és 1 „művész”.¹⁰⁹ Az ún. honoratiorok száma meglehetősen alacsony volt 1836-ban: Marosvásárhelyen 44, Székelyudvarhelyen 50, Kézdivásárhelyen 12, Sepsiszentgyörgyön 9, Csikszeredában 8, Oláhfaluban 6, Felvincen 14, Illyefalván 13, Berecken pedig senkit sem soroltak ebbe a kategóriába.¹¹⁰

1857-ben az értelmiség aránya csak Marosvásárhelyen és Udvarhelyen haladta meg a 10%-ot, de az olyan falusias településeken, mint Illyefalva, Oláhfalva vagy Bereck alig 2% körül mozgott. A városokban az arány 10% körül volt, míg a rangjukat veszített települések esetében alig több mint 4% (az erdélyi átlag 2,5% volt).¹¹¹ 1870-ben már Sepsiszentgyörgy is felzárkózott a 10% közelébe, Kézdivásárhelyen viszont lényegesen romlott a helyzet.¹¹² Ekkor az erdélyi városokban átlag 5,1% volt az értelmiség

aránya, Magyarországon pedig 3,3%.¹¹³ 1910-ben az értelmiségieket azonos rovatba sorolták be a közszolgalatban dolgozókkal, most a legmagasabb arányt Nyárádszeredában (13,1%) és Csikszeredában találjuk (12,7%), a többi városban – Gyergyószentmiklós kivételével – 8% fölött volt ez az arány.¹¹⁴ Nyárádszereda kiugróan magas értékei annak tulajdoníthatók, hogy járási székhely lévén, ide összpontosult több hivatal, és a helység alacsony lélekszáma miatt a hivatalnokok nagy hányadot képviseltek.

Az iskoláknak némely település esetében fontos szerepe volt a városfejlődésben. Ezt maguk a helységek is átlátták, ahogy ez Illyefalva tanácsának 1872. évi egyik átiratából is kitetszik: „mi minden erőnkkel összpontosítók, hogy őseinkről reánk szállott önkormányzati jogunkat fenntartsuk, (...) az önkormányzati költségek minden erőnkkel felemésztvén, népnevelési ügyünkre nem fordítottunk kellő gondot: mi pedig e szent ügyet mindennél előbbre tesszük; kijelentők, miszerint inkább későbbek vagyunk ősi jogunkról lemondani, hogysen népnevelési ügyünk háttérbe szoríttassék.”¹¹⁵

A szerény kezdetek után létrejött néhány középfokú tanintézet, amelyek meghatározóak voltak a Székelyföld iskolahálózatában, de az igazi nagy fellendülés a dualizmus éveiben következett be. Az iskolahálózat ekkor lényegesen kibővült, új iskolatípusok terjedtek el, és az elemi oktatás általánossá vált. A századfordulón majdnem mindegyik iskola új, impozáns épületbe költözött. Csupsán Marosvásárhelyen, az első világháború előtti két évtizedben 14 új iskolaépületet adtak át.¹¹⁶

Az iskolák különösen három település életében játszottak nagy szerepet: Székelyudvarhely, Marosvásárhely és Székelykeresztúr. Itt több középfokú iskola működött, a tanárok, valamint a diákok a lakosság nagy hányadát tették ki, az iskolák vonzáskörzete pedig széles területre kiterjedt. 1836-ban Székelyudvarhely lakosságának mintegy negyedét a katolikus gimnázium valamint a református kollégium diáksága tette ki, Marosvásárhelyen a diákok aránya

kb. 15% volt,¹¹⁷ és ez így maradt a 19. század végéig. A 20. század elejére részben módosult a helyzet, ekkorra már Sepsiszentgyörgyön is elérte a diákok és tanárok aránya a 22%-ot, és ezzel átvette a vezetést. Bár abszolút számban Marosvásárhelyen voltak a legtöbben, de a város lakossága jóval nagyobb volt, ezért itt az arány 17,7%. Az általános tankötelezettség és az új iskolák alapítása miatt azonban most mindenhol jelentősen emelkedett ez az arány.¹¹⁸

Felsőbb fokú tanintézetek csak az urbánusabb településeken jöttek létre, középiskolák pedig kizárólag a városokon, kivételt egyedül Székelykeresztúr, az unitárius oktatás központja képezve. Székelykeresztúr egyben az egyetlen olyan település, amelyik a későbbiekben városi rangját visszaszerezte. Ezek az iskolák képezték a kor erdélyi értelmiségének jelentős részét, ugyanakkor hozzájárultak az illető helységek fejlődéséhez is. Részben az iskolákhoz kapcsolódva, e helységekben több művelődési egyesület működött, számos sajtótermék és könyv jelent meg, nyomdák, könyvkötőműhelyek, könyvesboltok létesültek, és ezek mind pozitívan hatottak a városias jelleg erősödésére és a polgárság kulturális színvonalának alakulására is.

5.3. Művelődési intézmények és egyesületek

5.3.1. Egyesületek, intézmények

A 19. század elején Erdélyben a lakosság többsége számára a kultúra elsősorban orális, hagyományos népi kultúrát jelentett. Az urbánus kultúra csak lassan hatolt be, először a nagyobb városokba, és onnan sugárzott szét a vidék felé. A Székelyföldön ezt a közvetítő szerepet hosszú ideig az iskolák látták el, és csak a 19. században alakultak meg ez első kimondottan művelődési intézmények és egyesületek. Az első valódi egyesületi keretet a kaszinók jelentették; ezek a 19. század '30-as éveiben Széchenyi István felhívását követően szinte egyszerre jelentek meg minden jelentősebb városban. Az igazi egyesületi élet azonban majd csak 1867

után virágzott fel. A dualizmus korszakában számos egyesület, dalárda, zenekar, műkedvelő színjátszókör alakult a kisvárosokban is, egyszóval a polgári kultúra itt is gyökeret vert. Szintén a 19. század első felében jelentek meg az első vándortársulatok, hogy aztán a század második felében a színielőadások mind rendszerebbé váljanak. És ugyanekkorra tehető – mint láttuk – a sajtótermékek valóságos „burjánzása” is.

Az urbanizáció egyben a városi életforma, a városi életmód elterjedését is jelenti, ezért nem érdektelen azt megvizsgálni, hogyan hódította meg az új, urbánus életmód ezeket a vidéki városokat. A középosztály kialakulása és egy új életstílus elterjedése a szabadidő új eltöltési módozatait hozta magával – maga a szabadidő szintén a modern kor terméke. A színház, később a mozi, az újságolvasás, az egyesületi élet, a műkedvelő előadások szervezése, a sportklubok tevékenysége mind-mind ennek az új életformának a megnyilvánulási formái. A székelyföldi városokban ezek a jelenségek később hatoltak be, vidékiebb formákat öltöttek, de jellegükben nem különböznek a Monarchia más vidéki városaiban zajló művelődési élettől, amely amellet, hogy hozzájárult a modernizáció sikeréhez, a mentalitásváltáshoz, de egyúttal a kultúra uniformizálódásához is.

Az egyesületek elterjedése a felvilágosodás korához fűződik. A 18. században az egész Európát behálózták a különböző társaságok, egyesületek.¹¹⁹ A német városokban – elsőként a nagy kereskedővárosokban – a 18. század végén alakultak sorra a „Museum”, „Casino” vagy „Harmonie” nevű egyesületek, hogy aztán a 19. század elején ritka legyen az olyan kisváros, ahol nem működött ilyen.¹²⁰ A 19. században már Magyarországon és Erdélyben is a városi élet elengedhetetlen tartozékai voltak a különböző egyesületek, egyesületek. A vizsgált települések közül kétségtelül Marosvásárhelynek voltak a legnagyobb hagyományai e téren és a legerősebb kulturális potenciálja. A Királyi Tábla ittléte miatt már a 18. század végétől folyamatosan találunk itt egy fiatal értelmiségiekből álló csoportosulást, amely fogékony volt az új eszmékre. Nem véletle-

nül szervezte meg itt Aranka György 1791-ben az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaságot és ezzel párhuzamosan a Kézírások Társaságát, mely utóbbinak az erdélyi történelmi emlékek felkutatása és kiadása lett volna a célja.

A kisebb városokban a 19. század '60-as éveitől a művelődési élet inkább az iskolákon belülről korlátozódott vagy a vándor színtársulatok egy-egy előadására. A 19. század utolsó harmadában aztán elszaporodtak a kulturális egyesületek. Tagjaik között egyaránt ott találjuk az előkelőségeket és a kispolgárokat. Az új urbánus életmód elterjedésével megnőtt az önképzés, a társadalmi élet új formáiban való részvétel iránti igény is.

Még mielőtt ezekben a városokban is tömegesen alakultak volna a különböző társaságok és egyesületek, az itteni értelmiségiek részt vettek a nagyobb városokban működő egyesületek életében – igaz nem rendszerességgel – és közöltek az ottani folyóiratokban. Így a már említett Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaságnak a 18. század végén volt néhány udvarhelyi tagja is, elsősorban a tanárok közül. Az *Erdélyi Múzeum* című folyóiratnak szintén került ki innen munkatársa, a Katolikus Gimnázium egyik tanárának személyében; később, a 19. század első felében az udvarhelyi tanárok számos magyarországi és erdélyi lap munkatársai voltak.¹²¹

A 19. század '30-as éveiben jelentek meg a *kaszinók, olvasókörök*.¹²² Mint már láttuk, a Székelyföld két legfontosabb művelődési központjában a református kollégiumok ifjúsága állt a mozgalom élén, és az enyedi és kolozsvári kollégiumokat követve 1833-ban az udvarhelyi és 1834-ben a marosvásárhelyi református kollégiumban is megalakultak az olvasótársaságok. A 140 tagot számláló udvarhelyi olvasótársaság 1835-től Múzeum Társaság néven működött tovább, de adatok hiányában itt is arra következtethetünk, hogy rövidesen betiltották, akárcsak marosvásárhelyi társát.¹²³ Szintén még 1848 előtt Csíkszeredában és Kézdivásárhelyen a határőrezredek fiatal tisztjei, altisztjei és a helybeli diákok magyar olvasóköröket alakítottak, de a hatóságok ezeket is hamarosan betiltották.¹²⁴

Az első kaszinó a Székelyföldön *Marosvásárhelyen* alakult 1832 decemberében; 30 tagja közül 18 arisztokrata, a többi értelmiségi volt. A kitűzött cél itt is a jól ismert: „A casino eszköze a csinosabb és nemesebb társalkodás elősegítésének, a külföld és hony esméretének az újság levelek általi öregbítésének s a hazafiak kölcsönös esmerésének könnyítése.”¹²⁵ Az alapító tagok tovább akarták szélesíteni a kaszinó társadalmi összetételét, és be akarták vonni a városi polgárságot is. Céljuk a különböző társadalmi kategóriák közti közeledés elősegítése, valamint a hasznos szórakozás megszervezése újságok, könyvek olvasása, informálódás, a külföldi eszmék megismerése révén. Több száz levelet küldtek szét újabb tagok bevonására. Ebben összefoglalták még egyszer célkitűzéseiket: „Minden, ami a valódi nemzetiség kifejlődésének elősegítését tárgyalja a hazafi szent kötelesség maga-magát jutalmazató teljesítése. Nem lehet pedig ebben a tekintetben semmi is célra vezetőbb, mint azon intézkedések alapítása, melyek a megkülönböztött polgári helyzet, érdek, előítéletek által eldarabolt nemzet fiainak módot és alkalmatosságot nyújtanak a csupa illendőség és becsület önkéntesen kötelező törvényei által korlátolt Társalkodási Egyesületre, párosítva a hony és külföld esmérete öregbítésére kínáló alkalmatossággal”. Mert így „erősödik az esmerést esmerőséhez, a polgárt polgártársához csatoló együttérzés, észrevétlenül kifejtve a gondolatok és akaratok azon egyarányúságát, melyen nyugszik a míveltebb nemzetek rendíthetetlen erkölcsi ereje”.¹²⁶ Borosnyai Lukács János a városról szóló verses művében is megemlékezik a kaszinóról:

„Hanem világ minden résziről jöhetnek
Ide, s ittvalókkal, kik esmerkedhetnek,
Magyar, franc és német, görög újságot is
Olvashatnak, kik nem mulatnak sokat is,
Amit ma az országgyűlésen végeznek
Holnap azon szókkal ide elérkeznek,
Minden nap láthatjuk, hogy a világ hol áll,
Hol visznek hadakat s az elme mit talál?”¹²⁷

Marosvásárhely a fiatal táblai jogászoknak és egyéb értelmiségieknek lévén a központja, érthető, hogy az 1834-es kolozsvári országgyűlés idején a kaszinó tagjai gyorsírókat fizettek, akik mindent feljegyeztek, ami a diétán elhangzott, és aztán futárok vitték Vásárhelyre a jegyzeteket, ahol már másnap lehetett azokat olvasni és megvitatni a kaszinóban. A kaszinónak ekkor több mint 200 tagja volt, könyvtára pedig több száz kötetből és több tucat különböző folyóirattal állott. Az előfizetési lista mutatja az itteni értelmiség magasabb kulturális színvonalát és igényeit a többi kisvároshoz képest.¹²⁸

Az 1848-as eseményeket követően működése egy ideig szünetelt, de 1853-ban ismét újjászerveződött és a nehézségek ellenére folytatta tevékenységét. A kaszinón kívül a városban működött még a Magyar Olvasó Társaság, amelynek célkitűzései között egy könyvtár alapítása és az olvasás elősegítése szerepeltek. Több száz kötetes könyvtárunk számára 1843-ban a kaszinótól kértek egy termet. 1870-ben egy másik olvasókör is alakult – erős politikai meghatározottsággal –, az Egyenlőségi Kör, amelynek közel 400 tagja volt.¹²⁹

Szintén Marosvásárhelyen jött létre 1874-ben a Székely Művelődési és Közgazdasági Egyesület, amelynek tevékenységi köre az egész Székelyföldre kiterjedt, és fő célkitűzése ennek a régióknak a gazdasági és kulturális felemelése volt.

1876-ban alakult meg ugyanitt – de csak két év múlva kezdte meg tényleges tevékenységét – a Kemény Zsigmond Társaság, élén Tolnai Lajossal, aki egyszemélyben lelkész és író volt. Az irodalmi társaság a névadó hagyatékának kiadása mellett a humán tudományok művelését, a folklór gyűjtését és a székely nyelvjárás tanulmányozását is céljának tekintette. Havi konferenciáikon népes hallgatóság gyűlt össze. Tagjainak csak mintegy a harmada volt vásárhelyi, sokan voltak Kolozsvárról és Budapestről – ez utóbbiak általában erdélyi kötődéssel –, köztük olyan ismert személyiségek, mint Orbán Balázs, Brassai Sámuel vagy a történészek közül Szabó Károly, Szilágyi Sándor, Jakab Elek és mások.

A társaság lapjaként 1879–80-ban megjelenő irodalmi hetilap, a Tolnai által szerkesztett *Erdélyi Figyelő* a kor legnevesebb íróinak és kritikusainak az írásait közölte. Tolnai visszavonulása után a társaság egy időre beszüntette tevékenységét, de később többször is újjáalakult. 1896-ban egy újabb folyóiratot adtak ki, amely Mentovich lapjának a címét vette át: *Marosvásárhelyi Füzetek*. Az új elnök ekkor Petelei István író lett. Ismét konferenciákat szerveztek, pályadíjat tűztek ki folklórgyűjtésekre, és az első világháborúig évkönyveket jelentettek meg. 1914-ben a társaságnak 112 tagja volt: 44 Marosvásárhelyről, 28 Kolozsvárról, 24 Budapestről, a többi pedig más városból.¹³⁰ Tevékenységük egyben példa a vidéki mostohább körülmények között működő, de nem csak a szűk provinciában gondolkodó és nagyobb szabású célokat kitűző kulturális egyesületi tevékenységre, ennek nehézségeire is.

1837-ben az *udvarhelyi* nemesek is létrehoztak egy kaszinót, Társalkodó Egyesület néven. Tagjai között értelmiségieket is találunk, elsősorban tanárokat. Alapszabályait Nagyszebenben nyomtatták ki. Előfizettek több újságra és folyóiratra, de anyagi nehézségek miatt 1842-ben ideiglenesen felfüggesztették tevékenységüket, majd két év múlva ismét újjászervezték az egyesületet.¹³¹ Jóval később, 1872-ben alakult meg a Polgári Olvasókör, 1875-ben a Nőszervezet, 1887-ben a Kereskedő Ifjak Olvasó Egylete, 1890-ben pedig az Ipari Önképző és Segélyegylet. Ebből is soron követhető, hogy miként jutott el az egyesületi kultúra egyre szélesebb rétegekhez, a nemesektől a polgárságon át a kispolgárságig és a munkásokig.

Egy 1895-ben Udvarhelyen kiadott emléklap az alábbi ténylegesen működő művelődési egyleteket említi: „Casino” (külön olvasóteremmel), EMKE, Nőegylet, Polgári Dalegylet, Iparos Önképző és Betegsegélyező Egylet, Udvarhelymegyei Általános Népművelési Egylet, Polgári Olvasókör, Színpartoló Egylet, Kereskedő Ifjak Olvasó Egylete.¹³²

1908-ban a városban 30 különféle egyesület működött, míg Brassóban 52, Szatmáron 49, Lugoson 31, Sepsiszentgyörgyön 27,

Gyulafehérváron és Désen 23-23, Csíkszeredában és Déván 10-10, Kézdivásárhelyen 9 volt. Marosvásárhelyen ugyanekkor 41 egyesületről tudunk: köztük 1 tudományos, 2 közművelődési, 3 művelődési, 4 kereskedelmi-ipari, 3 ifjúsági, 6 jótékony célú, 6 önszegélyző, 2 közegészségügyi, 6 sport, 6 vegyes, 1 társas és 1 nemzetiségi.¹³³ Általában elmondhatjuk, hogy mindegyik városban működött olvasóköri, illetve kaszinó, nőegylet és önkéntes tűzoltóegylet, ez aztán kiegészült különféle más egyesületekkel, a Vöröskereszt-egylettől a műkedvelő színtársulatig és a gazdasági egyesülettől a korcsolyázóegyletig. Egy egyesületnek átlag 100-150 tagja volt, de a gazdaságiak taglétszáma a 400-at is elérte, az önszegélyző egyesületeké pedig nemritkán az 1000-et.¹³⁴ Nem könnyű az összehasonlítás más városokkal, mivel egyrészt az egyesület fogalmán nem ugyanazt értik a különböző szerzők,¹³⁵ másrészt pedig alap kutatások hiányában a székelyföldi egyesületekről csak ilyen hiányos és leíró jellegű bemutatásra telik.

Lassan igénnyé vált a művelődési élet, bár szerény keretek között és – amit ki kell emelnünk – megszűnt a kulturális élet iskolaközpontúsága. A társas élet, az ismeretterjesztés és az önművelés összefonódott az egyleti életben, a „fillér-estélyek” általában tudományos ismeretterjesztő előadással kezdődtek, ezt követte a művészi műsor és a bál. Az egyházak is hozzájárultak a kulturális élet pezsgéséhez, a reformátusok Kálvin- és a katolikusok Szent Antal-estélyei a város legjobb műkedvelőit vonultatták fel.¹³⁶

Udvarhelyen a tulajdonképpeni ismeretterjesztő előadások szervezése a városi polgárok részére a Főreáliskola tanárai részéről érkező kezdeményezés volt. Az 1872/73-as tanévben 12 matematikai és természettudományi témájú előadásból álló sorozatot szerveztek. Szintén egy tanár szervezte meg 1898-ban az Ipari Munkások Szabad Lyceumát, az ipari munkások továbbképzése, általános műveltség nyújtása céljából. Az előadásokat az Iparos Önképző Egylet székházában tartották vasárnap délelőttönként, hogy a segédek és tanoncok is látogatni tudják. Egy-egy ciklus 10-14 előadásból állt, és minden tudományterületet átfogott. Az előadók a város értelmiségi rétegéből kerültek ki, főként tanárok, de

újságírók, jogászok, politikusok is voltak köztük. 1900-ban már 100-200 főből álló stabil közönsége volt az előadásoknak, de néha 300-an is összegyűltek. Később vetített képes bemutatókat, ingyenes tanfolyamokat is szerveztek. 1905-ben például az ipariskola tantestülete szervezett ingyenes tanfolyamot a kisiparos mesterek és tanoncok részére, ahol elsajátíthatták a könyvelés és az üzleti levelezés alapjait. De ugyanabban az évben volt gyorsíró és rajztanfolyam is. 1907-ben a szabadliceum keretében társadalomtudományi előadássorozat indult, köztük nem egy az aktuális társadalmi kérdéseket taglalta, bár a címek alapján nehéz eldönteni az előadó politikai és világnézeti beállítódását. A témák között szerepelt a munkáskérdés, a szocializmus, a társadalom fejlődése stb. 1913-ban a Polgári Önképző Egylet termében egy Munkás Gimnázium is megkezdte működését.¹³⁷

Az új kor szellemi is kezdtek fűjdogni a század elején. 1910-ben Szabó Dezső, akkor még fiatal udvarhelyi főreáliskolai tanár, Ady-matinét rendezett, és – talán ennek nyomán – feljegyzése szerint Székelyudvarhelyen háromszor annyian járatták a *Nyugatot*, és ötször annyi Ady-kötetet adtak el, mint egész Kolozsvárt.¹³⁸ Ugyanő 1910–1912 között több előadást tartott a Szabadliceum keretén belül olyan kérdésekről, mint az általános választójog, a szocializmus alapelvei, a középosztály keletkezése.

Kézdivásárhelyen a kaszinó alapítása az 1834-es nagy tűzvészhez kapcsolódik. Ekkor, hogy a város polgárai megköszönjék Wesselényi Miklósnak a nagylelkű segítségét, amelyet a város újjáépítéséhez nyújtott, egy telket ajándékoztak neki, amelyen Wesselényi kaszinót akart alapítani. Bár ekkor a Gubernium ezt nem engedélyezte, az ötlet nem halt el, és végül 1842 decemberében a református papnak sikerült mozgósítania a város előkelőségeit és az értelmiséget, akik létrehozták a Kézdivásárhelyi Társalmodót. A kaszinó megalapítása pezsgést hozott a város társadalmi életébe, bálakat rendeztek, és egy könyvtár alapjait is lerakták. Miután a Gubernium megerősítését is elnyerték, 1844-ben újjászervezték az egyesületet, és ekkor a Kézdivásárhelyen székelő székely határőrezred tisztjei is testületileg beléptek. Így a kaszinónak már az 1848-as forradalom kitörése előtt 143 tagja volt.¹³⁹

Megjegyzendő azonban, hogy a tagok – és ez érvényes a 19. század második felére is – elsősorban a hivatalnoki rétegből, értelmiségiekből, katonatisztekéből, a környékbeli földbirtokosokból rekrutálódtak, és csak elvétve a városi kézművesek közül. 1848 után a kaszinó tevékenységét felfüggesztették, majd 1861-ben újjászervezték. 1868-69-ben néhány fiatal értelmiségi egy önképzőkört szervezett, és ennek keretén belül bemutatták a *Bánk bánt*. A jövedelmet a kaszinó javára ajánlották fel: ennek könyvtára számára megvették Orbán Balázs munkáit. A kaszinó különben nyolc újságot és folyóiratot járatott. 1885-ben a kereskedősegédek is beléptek a kaszinóba, így a tagok száma 150-re emelkedett. Ennek ellenére 1896-ban a tagok társadalmi összetétele alig különbözött a fél évszaddal korábbi állapotoktól. 1886-ban a *Székelyföld* című újságban megjelent cikkek nyomán a helyi takarékpénztár a kaszinó számára felajánlott egy emeletes házat a város központjában. Ezután egészen az első világháborúig működésük zavartalan volt; néha egy-egy ünnepséggel hívták fel magukra a figyelmet.¹⁴⁰

Közben a városka társasági élete egyre élénkebbé vált, új egyesületek jelentek meg: 1882-ben már tevékenykedett a Jótékony Nőegylet és a Korcsolyázó Egylet. Kézdivásárhelyen, de más vidéki városkában is működött ún. Közművelődési Egylet. A kézdivásárhelyinek 1876-ban 75 tagja volt, amelyek három tagozatban tevékenykedtek: zíni, zene és előadások szervezése. Az egylet céljai között szerepelt egy könyvtár alapítása is, valamint a székely ipari és mezőgazdasági termékek számára egy kiállítócsarnok létesítése.¹⁴¹

A *sepsiszentgyörgyi* kaszinó is a reformkorban alakult, ahogyan ezt egy 1839. évi leírásból tudjuk: „Van a városnak egy kis Casinoja is, több szobákkal, mint olvasni valókkal. Panaszkodni hallottam egyet-mást azon részvétlenség iránt, mellyel ezen serdülő s alig pelyhező intézethez nagyobbára viseltetnek. Hosszas életet ezen intézetnek még legbuzgóbb pártfogói sem ígérnek; mert mint hiteles kútfőből hallám nem egyszer mondani: gyérek a részvényesek, gyérek a fizetők, leggyérek az olvasók. Feles számmal találkoznak, kik a kötelezvényeket aláírják, de a fizetés sokkal

restebbül megy az aláírásnál; kártyázó, tekéző szobák dugvák, az olvasó szobákban alig kottyán meg egy-kettő, s a »solvit« rubricában araszos ürességek találhatók.”¹⁴² Valószínűleg meg is szűnt a kaszinó nemsokára, mert egy másik forrás szerint 1850-ben, illetve 1855-ben alakult újjá.

1900-ban könyvtárunk mintegy 1.100 kötetet számlált, többségében szépirodalmi könyveket, de volt közöttük történelmi, földrajzi, politikai, gazdasági jellegű munka is. A szerzők között egyaránt megtalálhatók voltak a magyar és a világirodalom nagyjai (Dosztojevszkij, Tolsztoj, Victor Hugo, Maupassant, Mark Twain, Jókai, Mikszáth, Gárdonyi, Bródy stb.), és a korszak sikeres szerzői (Georges Ohnet, Paul de Kock stb.). Öt hírlap és folyóirat gyűjteményei is megvoltak, köztük a *Budapesti Szemle*.¹⁴³ 1888-ban alapították a Kereskedők és Kereskedősegédek Egyletét, tagjainak száma 40-50 között mozgott, szintén volt egy kis könyvtárunk, és ők patronálták a kereskedő inasiskolát. 1892-ben jött létre a Kézművesek Olvasóegylete, amelynek ugyancsak volt könyvtára.¹⁴⁴

1911-ben a városban 31 egylet működött: a színpártoló egylettől a vadászegyletig, a honvédegylettől a Khevera-Kadisa izraelita segélyegyletig, az Oltmelléki halásztársaságtól a Kossuth asztaltársaságig, az Országos Gyermekvédő Liga helyi fiókjától a sakkörig széles skálán mozgott tevékenységi körük.¹⁴⁵

A *Székelykeresztúri Városi Olvasó és Társalgó Kör*, azaz a kaszinó 1867-ben alakult 60 taggal, köztük a környék előkelőségei. Nekik köszönhetően a kaszinónak nem voltak anyagi nehézségei, 1910-ben – amikor a tagok száma elérte a 150-et – egy emeletes házat is vásároltak.¹⁴⁶ 1895-ben a helyi kézművesek és értelmiségiek egy része megalapította a Jótékony Polgári Kört. Az általuk szervezett estélyek és bálók bevételeiből a művelődést is támogatták, többek között a helyi filharmonikus társaságot és zenekart.¹⁴⁷ 1864-ben *Gyergyószentmiklóson* is alakult egy olvasókör.¹⁴⁸ Olvasókör és kórus 1878-ban *Nyárádszeredában* is működött, kifejezve a helybeli magasabb kulturális igényeket.¹⁴⁹

1876-ban két-két kaszinó működött Marosvásárhelyen, Udvarhelyen és Székelykeresztúron, egy-egy Sepsiszentgyörgyön, Kézdi-

vásárhelyen, Csíkszeredában, Gyergyószentmiklóson és Baróton. Tanítók egylete Marosvásárhelyen, Udvarhelyen, Sepsiszentgyörgyön, Csíkszeredában és Felvincen volt található.¹⁵⁰

A fentiekben már volt szó az iskolák és a kaszinók kapcsán a *könyvtárakról*. Hosszú ideig ezek látták el – a kevés magánkönyvtár mellett – az amúgy sem túl nagy igényeket. Az első nyilvános könyvtárak a 19. században jöttek létre, és a korszak végéig számuk örvendetesen gyarapodott, mindegyik városban több iskolai, egyesületi és közkönyvtár működött. Ezek az egyesületi gyűjtemények képezték a későbbi városi könyvtárak alapjait.

A Székelyföld első és legértékesebb nyilvános könyvtára kétségkívül a marosvásárhelyi Teleki-téka. Alapítója, Teleki Sámuel kancellár 1759–1763 között bejárta Svájcot, Belgiumot, Franciaországot, és az utazásról nemcsak a könyvtáralapítás ötletével, hanem az első 1.500 kötetrel tért haza. Igazi bibliofil volt, 25 európai város könyvaukcióin szerezte be könyvtára büszkeségeit. Az 1759–1822 között gyűjtött könyvanyag enciklopédikus jellegű; könyvritkaságoktól, a görög–latin klasszikus szerzőktől kora reprezentatív tudományos, filozófiai, politikai és irodalmi munkáiig mindent megtalálunk benne. Teleki 1792-ben könyvtárost nevezett ki, aki négy kötetben elkészítette a katalógust. Alapítója életében a könyvtár vele együtt költözött, míg végül 1797-ben végleg Vásárhelyre került, ahol 1799–1802 között felépült a könyvtár számára az épület. Teleki személyesen rendezte el a könyveket, és 1802-től megnyitotta azt a nagyközönség számára. Kezdetben naponta 3-5 olvasó látogatta, de számuk fokozatosan növekedett úgy, hogy Teleki láthatta, Vásárhelyen értékelik gyűjteményét. Végrendeletében kikötötte, hogy a könyvtárnak továbbra is a nagyközönség szolgálatában kell állnia. Fia azonban nem áldozott a könyvtár további gyarapítására, és bár a 19. század közepéig még voltak szórványos beszerzések, a gyűjtemény egyre inkább muzeális jelleget öltött.¹⁵¹

Emellett közvetlenül 1848 után egy kölcsönkönyvtár is létesült a városban, amelynek 1877-ben több mint 3.000 kötete volt. A

Teleki-tékához képest ez a nagyközönség ízlését elégítette ki, elsősorban divatos regényekkel.¹⁵² Más városokban is működtek hasonló kölcsönkönyvtárak, amelyek tagdíj ellenében kölcsönözték a kedvelt olvasnivalót. Marosvásárhelyen jött létre az első városi nyilvános könyvtár is a Kultúrpalota épületében, elsőként egész Erdélyben. Bernády György, a város nagyformátumú polgármestere a tervrajzban 3.000 m²-t irányzott elő egy korszerű, távlatilag 300 ezer kötet befogadására alkalmas könyvtár számára. A könyvtár 1913-ban nyílt meg, és a következő évben 150-féle magyar és külföldi sajtóterméket rendeltek meg.¹⁵³

1908-ban Marosvásárhelyen 10 nyilvános könyvtár működött, összesen több mint 70 ezer kötetel, Kézdivásárhelyen 11 (5 iskolai, 4 egyesületi, 1 egyházi, 1 népi) több mint 14 ezer kötetel, Sepsiszentgyörgyön 5, több mint 66 ezer kötetel (ebből a Székely Nemzeti Múzeumnak mintegy 42 ezer, a Székely Mikó Kollégiumnak 20 ezer kötete volt), Csíkszeredában 4 mintegy 2 ezer kötetel, Gyergyószentmiklóson 3 kb. ezer kötetel.¹⁵⁴

Szintén erre az időszakra esik a *múzeumok* tömeges alapítása is. Addig a jelentősebb középiskoláknak volt egy kis muzeális gyűjteményük, de ezek inkább kuriózumokból álltak. A 19. század utolsó harmadában Magyarországon elérkezett a vidéki múzeumok létrehozásának ideje. A Székelyföldön a legjelentősebb közülük a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum, amelyet 1879-ben alapított Csereyné Zathureczki Emília, és amely alapítónőjének kívánsága szerint közadakozásból a székely vármegyék egyik reprezentatív intézményévé nőtte ki magát. A múzeum befogadása körül ismét kiújult a Sepsiszentgyörgy és Kézdivásárhely közti rivalitás, de végül a megyeszékhely került ki győztesen, miután a Mikó Kollégium négy termet ingyenesen felajánlott az akkor közel 9 ezer darabot számláló gyűjtemény számára. A múzeum élére hamarosan Nagy Géza, a kiváló szakember került, aki később a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója lett. Ő modern módszerek szerint rendszerezte a gyűjteményt, és megkezdte az évkönyvek kiadását. A múzeum gyorsan gyarapodott, elsősorban adományok-

ból, és a Székelyföld legértékesebb gyűjteményévé nőtte ki magát. A 20. század elején, 1907 után László Ferenc igazgató európai hírnévre emelte az intézményt az eródsi és oltszemi ásatások révén. A régészeti és történelmi részleg mellett volt néprajzi, természetrajzi, képzőművészeti részlege is; mindezt könyvtár és levéltár egészítette ki. 1911–12 között épült fel, Kós Károly tervei alapján az új, reprezentatív épület, de ennek megnyitására csak a háború után került sor.¹⁵⁵ A sepsiszentgyörgyi egyike a legrégebb erdélyi múzeumoknak; a legelső a nagyszombati Brukenthal múzeum volt, ezt követte a kolozsvári Erdélyi Múzeum 1859-ben. A többi városban a '80-as-'90-es években alakultak hasonló intézmények, a '70-es években csak Nagyváradon és Temesváron alapítottak múzeumot, azaz a történelmi Erdélyen kívül.¹⁵⁶

Egészen más célt szolgált a marosvásárhelyi Ipari Múzeum. Ezt 1886-ban a Székely Művelődési és Közgazdasági Egylet hozta létre, hogy a székely iparosok számára a modern technika vívmányait makettekkel és modellekkel szemléltessék, és ezáltal hozzájáruljanak a Székelyföld gazdasági fellendítéséhez és modernizációjához. A gyűjtemény kész és félkész termékeket, gépeket, szerszámokat mutatott be. A múzeum mellett könyvtár, olvasóterem és rajzterem is működött, ahol előadásokat, tanfolyamokat, bemutatókat tartottak. A gyűjtemény darabjaiból vándorkiállításokat szerveztek, amelyek a Székelyföld más városaiba is eljutottak.¹⁵⁷

A marosvásárhelyi Kultúrpalota felépítése után, 1913-ban itt egy képtárat is létrehozottak. A kezdeti 68 kép között találjuk Munkácsy Mihály, Paál László, Lotz Károly és mások munkáit.¹⁵⁸ A többi városban a korszak végéig csak az iskolák mellett voltak muzeális gyűjtemények, így Kézdivásárhelyen a Katolikus Gimnáziumban, Székelykeresztúron az Unitárius Gimnáziumban, Székelyudvarhelyen pedig mindhárom középiskolában.¹⁵⁹

A 19. század végén jelentek meg a *sportegyesületek*. Az elsők mindenhol a korcsolyaegyletek voltak, ezek jobbára csak a mondán társaság találkozóhelyei voltak. Udvarhelyen a sajtó szerint „a jégpálya, nyilvánossága dacára is szalon jelleggel bírt”;¹⁶⁰ az egylet

több bált is rendezett. Marosvásárhelyen a korcsolyaegylet 1875-ben alakult 152 taggal, de ilyen egylet minden városban létezett.¹⁶¹ 1898-ban jött létre a Marosvásárhelyi Sportegylet, kezdetben egy kerékpár tagozattal. 1902-től már labdarúgást, később pedig atlétikát, teniszt, úszást és vívást is lehetett gyakorolni az egylet keretén belül.¹⁶² Sepsiszentgyörgyön 1889-ben alapították a Testgyakorló Egyletet; ugyanabban az évben létesült az első jégpálya is. 1905-ben a Székely Mikó Kollégium diákjai országos első helyezést értek el az ifjúsági nemzeti tornabajnokságon.¹⁶³

5.3.2. Zenei élet

A zenei élet szorosan összefonódott a különböző művelődési egyletek tevékenységével. Akárcsak az utóbbiak, a dalárdák, zeneegyletek stb. elterjedése is a dualizmus korára esett, hogy aztán fénykorukat a 19. század utolsó negyedétől az első világháború kitöréséig éljék. 1876-ban a következő ilyen jellegű egyletek működtek: Marosvásárhelyen két dalárda (a Dalkör 35 taggal és az Iparos Polgári Dalegylet 36 aktív és 140 pártoló taggal) és egy zenekar (33 aktív és 59 pártoló taggal), Székelyudvarhelyen egy dalárda (26, ill. 80 taggal), Sepsiszentgyörgyön a református kórus 16 taggal, Kézdivásárhelyen pedig a Művelődési Egyletnek volt egy zenei részlege is.¹⁶⁴

Mivel a megjelenési formák nagyon hasonlóak voltak, egyetlen város – *Sepsiszentgyörgy* – példáján mutatom be a továbbiakban a zenei élet alakulását. A műkedvelő mozgalom kibontakozása szorosan kapcsolódott a jelentősebb iskolákhoz. Sepsiszentgyörgyön a legrégebbi kórus a Mikó Kollégium Harmónia nevű négyeszólamú dalárdája volt.

Alapítási évét nem ismerjük, de 1870-ben már említették, két év múlva pedig már 50 tagja volt. Repertoárja nagyon változatos volt: egyházi és temetési daloktól népdalokig vagy Wagner Nászindulójáig sok minden szerepelt a műsorban. A 19. század végén a kollégiumnak már három dalárdája volt. A legnépesebbnek több mint 100 tagja volt, hat szólama, és Schumann, Glück, Schubert, Strauss, Mendelssohn, Erkel műveit

adták elő. A kollégium mellett más iskoláknak is volt kórusa, így a Felsőbb Lányiskolának (1879-től) és a Felsőbb Fiúiskolának (1883-tól) vagy a Lány Ipariskolának (1897-től).¹⁶⁵ Az iskolai kórusok mellett minden felekezetnek volt egyházi dalárdája. Sepsiszentgyörgyön a legrégebbi a reformátusoké volt, ezt 1873-ban alapították, és a templomon kívül is tartott előadásokat, műsorában világi dalok is szerepeltek. 1896-ban említik először a zsidó egyházi kórust. Szemerján, a közigazgatásilag Szentgyörgyhöz csatolt egykori faluban is működött egy református kar.¹⁶⁶

Az első városi dalárda megalapítása az udvarhelyi kórus sepsiszentgyörgyi vendégszerepléséhez fűződik. Amikor 1875-ben ez a – már országszerte ismert – együttes idelátogatott, a siker nyomán a névtelen tudósító a helyi felbuzdulásról ír: „ami nem sikerült az eddigi erőfeszítések nyomán, most végre lesz állandó kórusunk Sepsiszentgyörgyön”.¹⁶⁷ És tényleg, az Eötvös Egyesület kórusa nagyszerű koncertet adott még az év decemberében. Valószínűleg nem ez volt az első ilyen jellegű egyesület, mivel egy 1877. évi tudósításban a „polgári dalárda” majálisáról a szerző kifejezte abbéli kívánságát, hogy ez a kórus hosszabb életű legyen, mint elődei. A következő évek azonban elég hányatottak voltak, a kórus többször újjáalakult (1883, 1888, 1899). Hasonló állandó női kórus nem alakult, de alkalmi felállásokról többször is tudósítanak a korabeli lapok (pl. 1877-ből vagy 1895-ből).¹⁶⁸

Sepsiszentgyörgy zenei életének meghatározói – akárcsak a környék többi kisvárosa esetében – a cigányzenekarok voltak: ők zenéltek a bálokon és a műsoros estélyeken. A 19. század utolsó két évtizedében több ilyen zenekar is működött, de legtöbbször a Bónis Gyula vezette „első helyi zenekart” hívták. A nyári idényben ezek a zenekarok a közeli fürdőhelyeken – Kovásznán, Tusnádon, Előpatakon – zenéltek. 1898-ban egy 12 tagú zenekar alakult, amelyik a várostól is kapott támogatást, mivel „most hogy az új szállodát átadták és az új színház is beindul, egy jó zenekar nélkülözhetetlen”.¹⁶⁹

A tánczene mellett ezeknek a zenekaroknak viszonylag széles reper-toárjuk volt: Verdi, Liszt, Wagner, Erkel, operanyitányok stb. 1895-től a

Mikó Kollégiumnak is volt egy 20 tagú zenekara; műsorukon Weber, Glück, Schumann, Mascagni, Erkel, Haydn, Donizetti is szerepelt. Valószínű más iskolákban is működött – állandó vagy alkalmi – zenekar, 1898-ban például a Lány Ipariskola tanulói koncerteztek. Már korábban, 1881-ben felmerült az ötlet egy városi ifjúsági zenekar létesítésére, de ez végül nem valósult meg. Elmaradhatalan volt azonban az ünnepi alkalmakról az 1896-ban megalapított tűzoltó fúvószenekar.¹⁷⁰

A zenei élet fontos részét képezték az amatőrök – énekesek, de főleg zongoristák vagy hegedűsök – produkciói. Néhányuk nevével szinte minden helyi műsorfüzetben találkozunk. Műsoruk igen változatos volt, a népzeneitől az operettig és a klasszikus zenéig szinte mindent játszottak. Ezek pótolták a színvonalasabb zenei élményeket, hiszen neves előadóművészek szinte egyáltalán nem jutottak el ide. Kiemelkedő eseménynek számított, amikor pesti vagy kolozsvári operaénekesek látogattak el a városba, vagy egy-egy nevesebb cigányzenekar, pl. a híres Dankó Pista fordult meg itt. A műsor igen változatos volt, akárcsak a turnék művészi értéke. Az érdeklődés hullámzó volt, néha igen szerény, máskor alig fért a közönség a terembe. A környékbeli magyar dalárdák is eljöttek, így a brassóiak (1882, 1890, 1899), a fogarasiak vagy az udvarhelyiek. Brassó közelsége ilyen szempontból előnyt jelentett. 1887-ben például a brassói újság a szentgyörgyi közönséget is invitálta Augustin Wilhelmi hegedűművész koncertjére.¹⁷¹ A fenti adatok nemcsak Sepsiszentgyörgy, hanem általában a székelyföldi vagy akár az erdélyi kisvárosok zenei életére is jellemzőek.

A székely kisvárosok közül *Udvarhelynek* jóval nagyobb zenei hagyományai voltak. A város iskoláiban kórusok működtek már a 19. század elején, így a Református Kollégiumban Kis Gergely szervezte meg a négy szólamú dalárdát. 1838-ban szintén ott alakult meg a város első zenekara. Ezek az iskolai zenekarok ismertették és kedveltették meg az udvarhelyiekkel a színvonalasabb zenét. A 19. század '40-es éveiben feljegyezték, hogy a kollégiumi „zene- és hangászkar” előadásainak igen népes közönsége volt, és nemcsak a városból, hanem a környékről is.¹⁷²

A század második felében már majdnem mindegyik iskolában létezett hasonló intézmény: a Katolikus Gimnáziumban a kórust 1856-ban, a zenekart 1869-ben, a Főreáliskolában 1882-ben illetve 1875-ben hozták létre. Ez utóbbi repertoárjában Verdi, Bellini, Donizetti, Erkel, Wagner művek szerepeltek. A zenekarok általában 15-20, a dalárdák 60-90 taggal működtek és évente többször is felléptek. Így például a Református Kollégium kórusa az 1893/94-es iskolai évben három koncerten, ezen kívül kilenc ünnepi alkalommal lépett a közönség elé, a zenekar hétszer koncertezett a városban, egyszer pedig Segesváron. A három középiskola 1904-ben közös hangversenyen lépett fel, ahol több számot az egyesített zenekarok, illetve kórusok adtak elő. Az iskolai zenei életet különböző alapítványok támogatták.¹⁷³

Az 1868-tól működő városi férfikórust, a Dalár Egyletet, vagy későbbi nevén Székely Dalegyletet az ország legszínvonalasabb hasonló intézményei közé sorolták. Több országos versenyen vett részt: 1892-ben Budapesten elnyerte a Nemzeti Zenede nagydíját, 1894-ben Fiumében aratott sikert, 1912-ben pedig a budapesti országos versenyen nyerte el a serleget. A kórus sokat turnézott, bejárták egész Erdélyt, 1887–1897 között 140 hangversenyt tartottak, köztük a hagyományos pünkösdi koncertjeiket.¹⁷⁴ 1900-ban vegyeskar is létrejött a városban, két évvel később pedig egy Katolikus Dalkör. A fejlődés azonban itt sem volt töretlen. A Polgári Szimfonikus Zenekart 1898-ban szervezték újjá, de 1912-ben a Dalegylet is újabb zenekart alakított. 1907-ben a műkedvelők egyesítették erőiket, és megalakították a Városi Ének- és Zeneegylet s Műkedvelői Társulatot.¹⁷⁵

Marosvásárhelyen a 19. század második felében három zeneegylet működött. A legrégebbinek, a Dalkörnek 1878-ban 35 tagja volt, az 1870-ben alakult Iparos Polgári Dalegyletnek 36 aktív és 140 pártoló tagja, míg az 1874-ben létrehozott filharmonikus zenekart fenntartó Zenekedvelők Egyletének 33 aktív és 59 pártoló tagja volt. Ez utóbbi 1878-ban 12 koncertet adott.¹⁷⁶ Dalárdák és zenekarok általában a többi városban is működtek, még Székelykeresztúron is találunk 1907-ben egy fúvószenekart és egy filharmóniai társaságot.¹⁷⁷

5.3.3. Színház

A színházi élet kezdeteit az *iskolai színjátszásban* kell keresnünk. A 17-18. században ez, mint a nevelés szerves része, főképp a katolikus iskolákban volt jelen. A debreceni református zsinat

egyenesen betiltotta az iskolai színjátszást, és ez a tiltás egészen a 18. század második feléig éreztette hatását. A székelyföldi katolikus iskolákban ezzel szemben, elsősorban a ferencrendiek által működtetett csíksomlyóiban és a kantai minorita iskolában gyakoriak voltak az előadások, évente 2-3, néha 4, ezeket általában farsang idején vagy évváraskor, de néha máskor is játszották. Az előadott darabok jelentős része is ránk maradt: Csíksomlyóról 1730–1774 között 48 darab (ebből 47 magyar), Kantáról az 1688–1779 időszakból 49 (69 címet vagy töredéket ismerünk), ebből 22 magyar nyelvű, 5 latin és magyar, a többi latin. 1752-ből Kantáról maradt fenn az első színlap. A repertórium itt változatosabb volt, a 49 ismert darabból 15 történelmi dráma, de van más világi témájú mű is, amelyik a városi életről, a szerelemtől szól, míg a somlyóiak vallásos darabok. A szerzők legtöbb esetben helyi tanárok voltak, vagy legalább is ők dolgozták át a műveket. Nem egyszer kézművesek is megjelennek a darabokban. Az egyik témája egy szabó, egy cipész, egy tímár és egy fazekas közti versengés, amelyek Kézdivásárhelyen (is) a legelterjedtebb mesterségek voltak. A nézők között is bizonyára szép számmal ültek kézművesiparosok.¹⁷⁸

Somlyón épült fel a Székelyföld első színházi épülete 1733-ban, egy, a gimnázium két szárnya közti faépítmény, amely azonban hamarosan leégett. Itt főként magyar és latin nyelvű vallásos tárgyú darabokat adtak elő, de a közönség megnyerése céljából – a darabok között – rövid magyar komikus jeleneteket játszottak. Feljegyzések szerint a 18. század második felében ezeken az előadásokon részt vettek a határőrezred tizedesei is.¹⁷⁹ Mivel Somlyó Csíkszereda határában fekszik, feltételezhető, hogy a mezőváros lakói itt nyerték első színházi élményeiket.

A protestáns iskolákban a színjátszást eléggé elhanyagolták, csak a 18. század '70-es éveiben éledt fel újra a 17. században virágzó hagyomány, először Enyeden és Marosvásárhelyen, majd néhány évtized múlva Udvarhelyen is. *Marosvásárhelyen* az első színházi előadásokat a református kollégium diákjai mutatták be.

Fogarasi Sámuel emlékiratai nyomán ennek kezdeteit 1770 körülre tehetjük. Ugyancsak ő jegyezte fel: „minthogy pedig régen a kollégiumbeli komédiákban kisatyrázták, csúfolták az udvarokat, tanácsot, még az udvari táblát is, tehát mintegy 1780 tájt megtiltatott a komédia.”¹⁸⁰ Közvetlen oka a tiltásnak Nagy György, helyi szerző két műve volt, amelyben az erdélyi jogrendet és a korrupciót kritizálta. Két év múlva azonban a Behtlen és Teleki grófok közbenjárására, akiknek fiai a kollégiumban tanultak, ismét engedélyezték a színjátszást. Fogarasi erről így számol be: „Ezen 1792-ben az közönséges examen végződésével, június 29-ik napján délután 4 órakor kezdve 8 óráig folyt az első komédia, melyben én kisasszony személyt játszottam, előbb török, azután magyar leánynak öltözve. Teméttelen uraság s asszonyság volt felgyülve. (...), a játék végével két persona tényérokkel a kollégium kapujába állottak, s a nézők sok pénzt hánytak, valami 30 forint gyűlt volt. Ezután úgy szokásba jött volt a komédiajátszás, hogy esztendőben háromszor-négyszer is játszottak. (...) Tartott pedig ez a komédia-játszás addig, míg a Nemzeti Játszótársaság Magyarországon s Erdélybe is felállott. A teátrum volt építve a kollégium udvarán, a Poklos utca felől való sor ház eleiben, inkább a Sáros utca felé.”¹⁸¹

A fent említett Játszótársaság eszméjét Aranka György éppen Marosvásárhelyről hirdette meg 1791-ben, az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság megalapítását célzó felhívásban. Az első állandó magyar színház a következő évben alakult meg Kolozsvárott. Marosvásárhelyen azonban a 18. század végén egyelőre még a kollégium biztosította az ilyenemű szórakozást, bár 1794-ben az egyik kolozsvári színész tervet készített egy félhivatásos színház felállítására a városban.¹⁸²

Székelyudvarhelyen Szigethi Gyula Mihály professzor kezdeményezésére a református kollégiumban 1801-ben épült fel a *Jázdó-Szín*. A bemutatkozó előadás egy világi darab, Dugonics András egyik regényének színpadi változata, a Barcsai fejedelem udvarában játszódó „Matskási Júlia” volt.¹⁸³ Szigethi több darabot fordított németből és ő maga is írt néhány színpadi művet.

1805-ben egy jelentésében írta: „A pallérozottabb nemzetek példáját követni igyekeztünk, hogy korcsosodni kezdett anyanyelvünk jobban is kimíveltessék, s az ifjúság is eleveiséget, bátorságot szerezhessen magának: meghatározatott, hogy minden esztendőben kétszer, a canicula végén s a diligentia kezdetén az eddig való mód szerint játékok tartassanak.”¹⁸⁴

A kiegyezés után Udvarhelyen az iskolai színjátszás megújult erővel folytatta az évszázados hagyományokat: a Katolikus Gimnázium 1869-ben egy Kisfaludy Károly-darabot mutatott be, a Református Kollégiumban 1872-től, a Főreáliskolában pedig 1876-tól működött színjátszó kör.¹⁸⁵ A szerényebb kulturális hagyományokkal rendelkező városokban, mint Sepsiszentgyörgy, Gyergyószentmiklós vagy Csíkszereda az iskolai színjátszás is később jelent meg.

A 19. század első fele a *vándortársulatok* korszaka volt. Erdélyi vándorútjuk során ezek a Székelyföldet is érintették. A 19. század első felében a kolozsvári, majd az egyre nagyobb számú vándortársulat hozott el ide néhány előadást. 1812-ben a kolozsvári színészek, köztük Jancsó Pállal és Pergő Celesztinnel, turnéztak Háromszéken. Repertoárjukban a *Macbeth* és a *Lear király* is szerepelt.¹⁸⁶ Ez azért is különlegességszámba ment, mert a kolozsváriak ugyan 1803-tól rendszeresen vendégszerepeltek Marosvásárhelyen, de hosszabb turnéra nem indultak. A turné pontos útvonalát azonban nem ismerjük, így az első biztos adatunk Háromszékről 1838-ból származik, amikor Feleki Miklós egy színésztársával, valamint három brassói és három udvarhelyi diákkal együtt *Sepsiszentgyörgyön*, *Illyefalván* és Brassóban több darabot is előadtak. *Kézdivásárhelyre* nézve közvetett adatunk van, egy 1840-es tanúvallomás során ugyanis az egyik polgár előadta, hogy mikor egy ismerőse győzködte, menjen színházba, ő kitért ez elől, mondván: „nem megyek, mert elég színházat láttam már ezelőtt”.¹⁸⁷ Ebből tehát arra következtethetünk, hogy Kézdivásárhelyen a század első felében gyakran megfordultak vándor társulatok, hacsak nem a kantai iskolában vagy máshol látott az illető több darabot. Ismert tény, hogy később is előnyben részesítették

a viszonylag jómódú kézműves várost Sepsiszentgyörggyel szemben, hiszen itt több nézőre és ezzel arányosan nagyobb bevételre számíthattak. 1841-ben a háromszéki királybíró jelentéséből megtudjuk, hogy négy enyedi diák Pály Elek társulatával ismét Kézdivásárhelyen játszott, innen pedig Udvarhelyre mentek tovább. Pály társulata már egy évvel azelőtt is járt Háromszéken, bukaresti turnéjuk után álltak meg Kézdivásárhelyen és Előpatakon, a kor divatos fürdőhelyén, ahol abban az évben épült fel a színház- és koncertterem. 1843-ban a kor két híres színésznője, Déryné Széppataki Róza és Prielle Kornélia látogatott el Kézdivásárhelyre. Azt nem tudjuk, hogy Szentgyörgyön is megálltak-e, de 1844-ben Kilényi Dávid társulata több hétre átjött ide Brassóból, és az 1814–15-ben épített Bálházban játszottak. Kézdivásárhelyen 1847-ben egy vándor társulattól 12 előadás után hajtották be az adót, két színésznek két heti fellépésért külön kellett fizetnie.¹⁸⁸ A korabeli tudósításokból kiviláglik, hogy egyre pozitívabb a színészek megítélése, a városi közönség egyre inkább elfogadja őket. A vándor társulatok az amatőr mozgalmat is beindították, a kolozsváriak első, 1812-es vendégszereplése után több alkalmi csoport is összeállt, például Bölönben és Baróton, és Schiller, valamint Kotzebue darabokat tanultak be. 1826-ból egy bécsi újság egy sepsiszentgyörgyi előadásról – a tudósító szerint az első ilyenről – számol be, amelyen több nemes és határőrtiszt is jelen volt.¹⁸⁹

Székelyudvarhelyről az első említés 1827-ből származik. A színészek később az 1829-ben épült városháza egyik termében játszottak, egy igen kicsi színpadon. Itt lépett fel 1843-ban a karrierje végén járó Déryné székelyföldi turnéja során.¹⁹⁰ A többi székelyföldi várost is sorra látogatták a vándorszínészek. Az udvarhelyi református kollégium volt növendéke, a későbbi híres színész, Felek Miklós 1837-ben két diáktársával együtt beálltak Szigetvári László truppjába és *Csíkszeredában* is játszottak.¹⁹¹

A vándor társulatoknak a 19. század második felétől a színi élet terén egyre nagyobb szerep jutott. Az 1848-as forradalom és szabadságharc után egy ideig visszaesést tapasztalhatunk, hiszen

minden magyar nyelvű előadás gyanús volt, minden kulturális tevékenységet a cenzúra és az engedélyeztetések bürokratikus akadályai nehezítették. A társulatoknak előzetes rendőri engedélyt kellett beszerezniük, szigorúan ellenőrizték őket, és a hatóságoknak is évente kétszer jelentést kellett tenniük az előadásokból befolyt pénzről. Ennek ellenére a megmaradt plakátok tanúsága szerint tovább folyt a vándor társulatok tevékenysége, ha nehezebb körülmények között is.

Sepsiszentgyörgyön 1851-ben a Bálházat, az egyetlen, színi előadások tartására is alkalmas helyiséget kaszárnyává alakították át, így a következő években valószínűleg valamelyik vendéglő nagytermét használták. 1856-tól az új városháza színházterme adott otthont a társulatoknak, akik még ezekben a nehéz időkben is ellátogattak a székelyföldi kisvárosokba. Az eddigi adatok szerint, a szabadságharc leverését követően Udvarhelyre először 1852-ben látogattak el színészek. A következő évben a tímár céh feljegyzéseiben szerepel, hogy az egyik társulat a 16 előadásért, amit a céh boltjában tartottak, 80 Ft-ot fizetett.¹⁹² A '60-as években tapasztalható az olvadás, egyre rendszeresebbé váltak a vendégjátékok, 1862-ban Nagy Mihály társulata játszott Sepsiszentgyörgyön és Csíkszeredában, 1864-ban Hubai Gusztáv truppja Brassóban, Sepsiszentgyörgyön és Székelyudvarhelyen.¹⁹³

Az igazi felélénkülés azonban a dualizmus korában következett be. A színvonal persze elég alacsony volt, nagyszámú közönség hiányában minden nap mást kellett játszani, általában a közönség ízlésének megfelelő népszínműveket, történelmi témájú darabokat vagy bohózatokat.

Megtörtént, hogy ugyanazt a darabot kétszer is előadták, csak a szereplők nevét változtatták meg. 1867 júliusában *Sepsiszentgyörgyön* egy társulat 24 előadást tartott, köztük operákat és operettekét is; október–november folyamán egy másik társulat 18 előadást. A továbbiakban általában évente egy-két társulat látogatott el a városba, átlag 10-25 darabot mutatva be. De 1874 végén Csóka Sándor társulata 50 estén 40 darabot adott elő. Nyilván ez az előadások minőségét is negatívan

befolyásolta. A darabok többsége az előbbi esetben is népszínmű és történeti tárgyú fércmű volt, de azért a *Szentivánéji álom*nak is örülhetett a közönség. A '80-as években a francia komédiák voltak divatosak (Sardou, Feuillet). Mellettük színre került a magyar és a világirodalom néhány remeke is: 1881 három Shakespeare darab (*Othello*, *Lear*, *Szentivánéji álom*), 1882-ban két Moliere (*A fősvény*, *A képzelt beteg*). 1883-ban Szentgyörgyön lépett fel a híres kolozsvári színész Ecsedi Kovács Gyula a *Hamlet*ben és a *Bánk Bán*ban. A következő évben mutatták itt be először *Az ember tragédiáját*. 1891-ben 60 darabot játszottak Szentgyörgyön; nyaranta különösen sok volt az operett. 1897-ben Újházi Edét, a budapesti Nemzeti Színház művészt látta vendégül a város. Egy-egy turné során a társulatok általában a szomszédos városokat látogatták sorra: Brassót, Sepsiszentgyörgyöt, Kézdivásárhelyt (a két háromszéki városkát majdnem mindig egymás után ejtették útba), Udvarhelyt, Csíkszeredát, de nyáron a divatos fürdőhelyeket sem hagyták ki: Kovásznát, Előpatakot, Tusnádöt.¹⁹⁴

A szentgyörgyi Műkedvelők Társulata 1884-ben egy állandó színház építését javasolta, és bár az ötletet a polgármester is felkarolta, erre akkor nem került sor. 1896-ban végül a magisztrátus elhatározta a városháza dísztermének állandó színházteremmé való átalakítását. A munkálatok 1899-re befejeződtek, és ezzel a szentgyörgyi lett a harmadik állandó magyar színház Erdélyben, a kolozsvári és a dési után.

Becslések szerint a 19. században mintegy 30-35 vándor társulat látogatott el a háromszéki városokba, összesen több mint 1.000 előadással.¹⁹⁵ 1904-ben Blaha Lujza lépett fel a városban, hatalmas sikert aratva. 1907-től kezdődően hét évig Fehér Károly társulata nyerte el a városban való játszás jogát. Mellette alkalmanként kisebb együttesek is megjelentek.¹⁹⁶ A nézőközönség főképp a tehetősebb polgárokból és az értelmiségiekből tevődött össze. Rossz idő esetén gyér volt az előadások látogatottsága; az újságok igyekeztek a közönséget becsábítani, a nagylelkűségükre és a város jó hírére hivatkozva, hogy aztán dicsérhessék jó ízlésüket és műveltségüket.¹⁹⁷

Udvarhelyen a '60-as években néha igazi eseménynek számított egy-egy turné, mint pl. 1875-ben, amikor egy kolozsvári társulattal Szacsavay Imre, a neves színész is ellátogatott ide. Az előadáson a

helybeli notabilitások is részt vettek: a polgármester mellett Orbán Balázs és Ugron Gábor, a korszak híres ellenzéki politikusa. A század vége fele a vendégtársulatok egyre gyakoribbá váltak. 1902-re elkészült az új színházterem, ahol bálakat, filmvetítéseket is tartottak. Néha egymást érték a társulatok; az is megesett, hogy csődbe mentek, mint Fekete Béla társulata 1900-ban. A különböző előadások száma ekkor évente már a százat is meghaladta (beleértve a műkedvelő és zenei előadásokat is): 1899-ban 121, 1912-ben 116 előadás volt a városban.¹⁹⁸

Már a 19. század közepén felmerült az igény, hogy szabályozzák a vándortársulatok működését a rendszeresség és művészi színvonal emelése céljából. A helyi lap, az *Udvarhelyi Híradó* 1899-ben egy színi bizottság felállítását javasolta, amely felülvizsgálta volna a társulatok repertoárját és tagjait, és csak ezután állította volna ki az engedélyt. Mivel a kérdés nem csak a székelyföldi városokat érintette, 1900-ban kinevezték a vidéki színészek országos felügyelőjét és az országot színi kerületekre osztották. A kerület élén választmány állt, amelynek tagjai a kerületbe tartozó polgármesterek voltak. Ez nevezte ki a színigazgatókat és szabta meg a feltételeket. Udvarhelyre például évente kétszer kellett ellátogatnia színi társulatnak 3-6 hetes időnyre, és esetenként (nyáron) időnyen kívül is játszhattak.¹⁹⁹

Sepsiszentgyörgyön a színházterem felavatása után a helyi lapban egy állandó társulat felállításáról cikkeztek, és egy olyan színházpártoló egyesület létrehozásáról, mint amilyen Marosvásárhelyen vagy Udvarhelyen már működött. Ezt egészítette volna ki egy részvénytársaság, amely a színiigazgatókat is kiegészítette volna nehéz anyagi helyzetükből.²⁰⁰ Ennek ellenére nem történt semmi, és 1900-ban az újságban azon méltatlankodtak, hogy Erdélyt két színházi kerületre osztották, de Szentgyörgy és Kézdivásárhely ebből a felosztásból kimaradt, így továbbra is csak a leggyengébb társulatok fognak ide ellátogatni. A következő évben újraosztották a körzeteket: Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely, Székelyudvarhely és Marosvásárhely az V. kerületbe került Nagyszeben, Brassó, Dés és Gyulafehérvár mellett. Szentgyörgyön létrejött a színházpártoló egyesület élén a polgármesterrel.²⁰¹

1908-ban Kállay Ubul, Csík vármegye főispánja (és nagy színházpártoló) mozgalmat indított, amelynek célja a székelyföldi városok számára egy önálló kerület létrehozása lett volna. Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely, Csíkszereda, Gyergyószentmiklós, Tusnádfürdő, Előpatak és Kovászna mellett a tusnádi találkozón Fogaras, Nagyenyed és Szászrégen is képviseltették magukat, és létrehoztak egy új kerületet.

A következő években újabb városok csatlakoztak: Dicsőszentmárton, Erzsébetváros, Torda, Petrozsény. Csíkszereda mintájára mindenhol színházpártoló egyesületek létrehozását szorgalmazták, 1910-ben pedig Szentgyörgy javaslatára versenyvizsgát írtak ki a társulatok számára. Ezt 1911-től Tompa Kálmán nyerte el. Művészi ambíciói dacára, a nehéz gazdasági helyzet és a hivatalos támogatás szinte hiánya miatt ő sem tudott az adott keretből kitörni. Az új szervezési forma nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket: sem az előadások színvonala, sem a repertoár nem javult ezáltal. Különböző kezdeményezések voltak, így például 1912-ben felmerült a szentgyörgyi újságban a javaslat, hogy a társulat évente öt hónapot Marosvásárhelyen, hat hónapot pedig felváltva Tordán, Sepsiszentgyörgyön és Csíkszeredában játsszék. 1913 nyarán azonban Tompa társulata, miután tavasszal még játszott Kézdivásárhelyen és Gyergyószentmiklóson, csődbe ment, ahogy más erdélyi truppokkal is történt. Szentgyörgy erre azt javasolta, hogy több társulatot is engedjenek be egyszerre a kerületbe, de a többi város ezt leszavazta. Az utolsó társulat, amelyik az első világháború előtt a Székelyföldön játszott a Szabados Lászlóé volt.²⁰²

A 20. század eleje tehát a szervezés időszaka volt az erdélyi színházi életben. A színkerületek bevezetése hátrányos volt a kisebb városok számára, mint amilyenek a székelyföldiek is voltak. A jobb társulatok az első kerületért versengtek, ahová Kolozsvár és Várad tartoztak, így óhatatlanul a többi helyre a gyengébbek jutottak. Mind a repertoár, mind a művészi színvonal sok kívánivalót hagyott maga után, de a közönség is inkább a népszínműveket, az operetteket és a francia bohózatokat várta el. Végeredményben ezek a társulatok honosították meg a színházi kultúrát

az erdélyi kisvárosokban, egyúttal hozzájárultak a művészeti kínálat és a szabadidő eltöltésének változatosabbá tételéhez.

Marosvásárhelyen jóval kedvezőbben alakult a színházi élet. Itt is voltak alkalmi előadások, megfordultak vándor társulatok. A helybeli csizmadia céh 1805-ben azzal védekezett egy vizsgálat alkalmából, ahol a vád túlköltekezés volt egy ünnepség alkalmával, hogy a vendégségben csak a házas legények, a felszabadultak szülei, néhány rokon volt ott, és egy hívatlan vendég: „magyar komédiás, akit aztán kedvek ellen is jó szívvel kellett látni”.²⁰³

1803-ban azonban a kolozsváriak rendszeres nyári vendégszínházjaival egy új szakasz vette kezdetét. A kolozsváriak ekkor hat hétig játszottak a városban, és kérték a tanácsot, hogy jelöljön ki egy alkalmas helyet nyári színház építésére. A vár melletti, fából készült nyári színházat 1803. május 28-án nyitották meg a kor kedvelt szerzőjének, Kotzebue-nak egy darabjával.

Az első évben 27 darabot játszottak, a legtöbbet Kotzebue-tól, de mellette néhány Moliere, Goldoni és néhány opera is színre került. Egy színi bizottság is létrejött, amelyik egyrészt támogatta a színházat, másrészt a cenzúrát és a felügyeletet is ellátta. A siker következtében a kolozsváriak a következő nyári idényben nem is próbálkoztak más városokkal, hanem május és október között csak Marosvásárhelyen játszottak, de a 67 előadásból mindössze 5 volt ismétlés. Ebből a népesebb közönség hiányára következtethetünk. A közönség a helyi arisztokraták és nemesek, a Királyi Tábla tagjai, az értelmiség és a városi polgárság egy része közül került ki. Ekkor mutatták be az első Shakespeare darabot Marosvásárhelyen (*A makrancos hölgy*), 1805-ben pedig az első balettet. A körülmények azonban nem túl hízelgőek a marosvásárhelyi viszonyokra nézve: a fából készült színház a barompiac mellett épült, így vásárok alkalmával az állatok többször is megrongálták. A színpadot gyertyákkal világították meg, és mivel a közönség szünet nélkül pipázott, néha alig látszottak a színészek a nagy füst és a gyenge világítás következtében. A diákok és inasok köveket és dinnyehéjakat hajigáltak be, ezért a termet előadások alatt hajdúkkal kellett őriztetni, de a pesti *Honművész* így is többször kritizálta a zajt, a karzat állandó hangos kommentárjait.²⁰⁴

Marosvásárhely egészen 1809-ig a kolozsvári színház második székhelye volt, ezt követően azonban öt évig nem játszottak itt, részben a napóleoni háborúkkal járó gazdasági nehézségek következtében. A nyári színház épülete is hadikórházként és raktárként szolgált. Az 1815–1819 közti időszakban azonban a kolozsváriak nemcsak nyáron, hanem télen is itt játszottak, és innen jártak turnézni Tordára, Szamosújvárra és más városokba. 1820-tól az előadásokat az Apollo-ház báltermében tartották. Miután 1821-ben elkészült a kolozsvári kőszínház, megszűnt a kolozsváriak állandó nyári marosvásárhelyi vendéglátása. Ez a színházi élet hanyatlásával járt, ezután ide is különböző vándortruppok jártak, és nem volt rendszeres színházi idény. Ennek ellenére a 19. század első felében eljutottak a városba olyan híres színészek is, mint Déryné vagy Prielle Kornélia. A reformkorban egy-egy színelőadás valószínűleg nemzeti ünnepnek számított, ezért 1837-ban létrehozták a színpártoló egyesületet, amelyik havi fizetést biztosított a színészek számára. A körülmények azonban nem sokat javultak a század eleje óta. A főtér még nem volt kikövezve, oda folyt a környező dombokról a víz, így esőzések idején térdig érő sár volt. Ilyenkor a színházba igyekvő, ünneplőbe öltözött hölgyeket cseberben szállították át a szolgák a főtéri sártengeren.²⁰⁵

A fentiekben már volt szó a kulturális életet (is) megbénító intézkedésekről a neoabszolutizmus idején. A nehézségek ellenére azonban már 1852-től újra beindultak az előadások, az akkori nagyon színvonalas kolozsvári társulat több évig ismét rendszeresen ellátogatott Marosvásárhelyre. 1855-ben mozgalom indult Toldalagi Ferenc gróf vezetésével egy állandó színház alapítására. Részvényeket bocsátottak ki, Bécsben az új színház tervét is elkészítették, a színházi alap javára több jótékonysági bált rendeztek. 1862-ben két arisztokrata ingyen telket ajánlott fel, de a színház végül mégsem készült el.²⁰⁶

Ehelyett 1860-ban Follinusz János társulata épített egy újabb nyári színházat az ún. Elba szigeten, a marosvásárhelyiek kedvelt szórakozóhelyén, ahol heti két-három előadást tartottak. Itt a

színpad és a nézőtér is tágasabb volt, csak a szúnyogok zavarták a művészi élményt. 1872-ig ismét rendszeresen jártak a kolozsváriak a nyári idény alatt, télen pedig különböző vándor társulatok léptek fel. A vasút megépülése után azonban a kolozsváriak szívesebben mentek Nagyváradra. 1873–1893 között ismét a vándor társulatoké volt a terep, de olyan kiváló színészek is felléptek, mint E. Kovács Gyula, Újvári Ede, Szentgyörgyi István vagy Jászai Mari. Az országos kerületi beosztás elkészültével Marosvásárhely olyan nagy hagyományú városokkal került azonos csoportba, mint Debrecen, Nagyvárad, Szabadka. Két-három városnak kellett volna egy-egy társulatot tartania, de a rendszer nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, a színvonal alacsony maradt, gyakoriak voltak a botrányok. A 19. század végén volt egy kedvezőbb időszak is, amikor 1893–1896 között a váradi állandó színház megalakulása következtében, Ditrói Mór kolozsvári társulata ismét felújította a rendszeres nyári idényt Vásárhelyen. Ditrói csapatának színvonalas és állandó repertoárja volt – az évadot általában a *Bánk bánnal* nyitották meg –, ugyancsak ők honosították meg a realista játéktípust Erdélyben. A század végén temesvári, debreceni és más társulatok is vendégszerepeltek Marosvásárhelyen.

A '60-as években elterjedt az operett divatja, ezeket és a népszínműveket (Szigligeti, Csiky Gergelyt) játszották később is a leggyakrabban, mellettük a divatos francia és német szerzőket, és ritkábban egy-egy Verdi, Puccini vagy Erkel operát.²⁰⁷ A háború előtti évek hanyatlást jelentettek; a kolozsváriak ritkán jöttek, évente két-három hónapig valamelyik középszerű vándor társulat játszott a városban.

Az állandó színház alapításának terve a századfordulón ismét pártolókra talált. A színpártoló egyesület 1892-ben meg is vásárolt egy telket 13.500 Ft-ért, de ezzel a lendület ismét alábbhagyott. És bár a 20. század eleje Marosvásárhelyen a lázas építkezések kora volt, Bernády polgármester legnagyobb szabású létesítménye a Kultúrpalota is csak koncertteremmel rendelkezett, bár itt filmvetítéseket is tartottak. A színelőadások nyáron továbbra is

az Elba szigeti színpadon, télen a Transsylvania szálló nagytermében folytak. Az első világháború előtt ugyan kijelölték a főtéren a színház helyét, de az építkezésre a háború kitörése miatt már nem került sor.²⁰⁸

1908-ben különben állandó színházterem a Székelyföldön Marosvásárhely mellett (ez 488 férőhelyes), Udvarhelyen (1.000 férőhelyes), Sepsiszentgyörgyön (630 hellyel) és Csíkszeredában (569 hely) volt. Az évad Marosvásárhelyen 7-8 hónapot, Udvarhelyen 2 hónapot, Csíkszeredában 12 hetet, Sepsiszentgyörgyön pedig 8 hetet tartott.²⁰⁹

A 19. század utolsó harmadában kezdődött a *műkedvelő együttesek* szervezése. Udvarhelyen egy műkedvelő együttes alapítása, amely a város értelmiségét tömörítette volna, már 1863-ban felmerült. A '70-es évektől rendszeresen jelentek meg a helyi sajtóban a műkedvelő előadásokról szóló híradások; ezeket általában valamilyen jótékony cél érdekében rendezték. Főképp a középiskolák tanárai jártak elől a jó példával, de a különböző alkalmi csoportok mellett az egyletek (például az Iparos Önképző Egylet, a Polgári Kör vagy a Dalegylet) is bemutattak időnként színdarabokat, leginkább népszínműveket. A legkedveltebb szerzők Kisfaludy Károly és Szigligeti Ede voltak. Némi változást Szabó Dezső tevékenysége hozott. Négyéves udvarhelyi tanárkodása alatt több darabot is rendezett: 1909-ben Beaumarchaistól „A sevillai borbélyt”, később Moliere, Anatole France és mások darabjait.²¹⁰

Sepsiszentgyörgyön az első műkedvelő társulat 1865-ban jött létre három helybeli kereskedő kezdeményezésére. Az általuk készített színdarabot a város megvásárolta, és ezt használták a városháza dísztermében egészen a század végéig. A műkedvelő társulat többször felbomlott és újalakult, de a '70-es években több darabot is bemutattak.

Az 1881-ben létrehozott Műkedvelők Egyesületének több részlege volt: színház, dalárda és zenekar. Néhány év múlva a zenekar már nem működött, a dalárda először a tanítók kórusává alakult, majd önállóvá vált. A színpadot a Háromszéki Takarékpénztár támogatta, és

1881-1889 között 32 darabot mutattak be. A műkedvelők a város tehetősebb polgárai és az értelmiségiek közül kerültek ki. Bevételeik egyharmadát jótékony célokra fordították, az Iparos Olvasókört, a helyi és a brassói dalárdát, a nőszövetséget, a tűzoltóegyletet és a múzeum alapítását támogatták. A '80-as években az egyletnek több mint 100 rendes és támogató tagja volt.²¹¹

Csíkszeredában a Műkedvelő Társulat 1875-ban alakult, és működésének első tizenöt évében 44 színdarabot mutatott be. Jövedelmét „állandó színház alapra” bankba tették.²¹² Ekkor hasonló csoportok Sepsiszentgyörgyön, Székelyudvarhelyen, Kézdivásárhelyen és Gyergyószentmiklóson működtek. A vándortársulatok látogatásának rendszeressé válásával azonban a 20. század elejére az amatőr mozgalom veszített jelentőségéből. A városi műkedvelő mozgalom hanyatlásával egyidőben viszont fellendült a falusi színpad.

A századforduló tájékán kezdődött a *mozi* térhódítása. 1898-ban Kézdivásárhelyen már vetítették a kor rövidfilmjeit.²¹³ 1905-ben az Urania mozgóképszínház erdélyi turnéja során három dokumentumfilmmel Szentgyörgyre is eljutott. Az újabb mozielőadásra három évig kellett várni, ekkor az Apollo Bioscop társaság vetített filmeket a színházteremben. A *Villamos színház* 1912. február 24-én avatták fel a városháza dísztermében. Ezután 37 éven keresztül felváltva használták a termet színházi és mozielőadások számára; kezdetben hetente kétszer, szerdán és vasárnap vetítettek filmeket. A mozi hamar itt is népszerűvé vált, már egy havi működés után külön filmrovat jelent meg a helyi újságban.²¹⁴ Az első világháború előtt a többi városban is elterjedt a mozi, Marosvásárhelyen például a Kultúrpalotában voltak a vetítések.

A 19. század második harmadától egyre inkább, majd az utolsó harmadában felgyorsuló ütemben váltották fel a hagyományos formákat az újonnan megjelent művelődési intézmények, egyesületek. Ezáltal egy újfajta urbanus kultúra honosodott meg a Székelyföldön is, elősegítve a polgárosodást és a modernizációt.

A színház megjelenése a városi kultúra része, és egyetlen színvonalára ellenére is kétségkívül hozzájárult a városok urbanizációs fokának emeléséhez (és egyben mutatója városiasságuk mértékének). A 19. század első feléből – Marosvásárhely kivételével – csak szerény kezdetekről számolhatunk be, egy-egy kósza hír tudósít vándor társulatok turnéjáról. A színházat ekkor majdnem kizárólag az iskolai színjátszás képviselte; a nevesebb középiskolákban mind találunk erre vonatkozó adatokat: Marosvásárhelyen, Székelyudvarhelyen, Kantán vagy Csíksomlyón. Ez utóbbi két helyen szerezhették a kézdivásárhelyiek és a csíkszeredaiak első színházi élményeiket. A század második felében megváltozott a helyzet, a vándor társulatok látogatása most már rendszeressé vált. Bár a székelyföldi kisvárosok között voltak kisebb különbségek, aszerint, hogy kik és hányan látogatták az előadásokat, mennyire támogatták a hatóságok a színházat stb., de többnyire azonos sorsban osztoztak. Általában ugyanazok a társulatok látogatták sorra őket, ugyanazzal – a főképp operettekéből, népszínművekből és francia bohózatokból álló – repertoárral. A színi kerületek kialakítása sem hozta meg a várt eredményt, a Székelyföldre továbbra is harmadrangú társulatok látogattak el. A megyeszékhelyeken színpártoló egyesületeket hoztak létre, amelyek nagyon mérsékelt sikerrel igyekeztek a színvonalat emelni. A kulturális palettát a század második felében a felvirágzó amatőr mozgalom színesítette, egyben pedig a társasági életet is mozgalmassabbá tette. Az egyesületi mozgalmon belül az amatőr színjátszók képezték az egyik legnépesebb csoportot, előadásaik száma is lenyűgöző volt. Szintén a 19. század második felében készültek el az első színháztermek, a kisebb városok közül elsőként Sepsiszentgyörgyön. A városi rangjukat elvesztő településekről csak szórványos adataink vannak a színjátszásról (Székelykeresztúr, Illyefalva), vagy egyáltalán nem rendelkezünk adatokkal (pl. Bereck).

Marosvásárhely kiemelkedik a több székelyföldi város közül, ebben is megmutatkozik, hogy ez volt Erdély második magyar kulturális központja. Nézőközönsége is jóval népesebb és művel-

tebb, mint máshol, hiszen itt a városon lakó arisztokratákra és nemesekre, a Királyi Tábla tagjaira, az iskolák tanáira és diákjaira is számítani lehetett. A 19. század elejétől a kolozsvári színház többé-kevésbé rendszeresen turnézott a városban. Ők tartották általában a nyári évad előadásait, de a téli évadban is valamivel színvonalasabb társulatok látogattak el ide. Bár többször felmerült az állandó társulat alapításának gondolata, még itt sem kerülhetett erre sor az első világháború előtt; ez fokmérője a kulturális és gazdasági színvonalnak egyaránt.

5.4. A sajtó

A 19. század első felében a Székelyföldön egyetlen sajtótermék sem jelent meg. Ez jórészt a gazdasági alulfejlettséggel, a sajátos társadalmi viszonyokkal, egy erős polgárság hiányával, másrészt viszont a politikai viszonyokkal, a cenzúra meglétével és a nemzeti mozgalmakkal szemben foganatosított akadályokkal magyarázható. Általában az erdélyi magyar nyelvű sajtó csak a 19. század második felében indult fejlődésnek, addig csak néhány lap jelent meg, az is többnyire Kolozsváron. A Székelyföldet a Brassóban, Johann Gött nyomdájában megjelenő *Erdélyi Hírlap* „födte le”, ennek heti melléklete volt a *Mulattató*. Az 1838-1839 között megjelenő lap tulajdonképpen a német *Siebenbürger Wochenblatt* magyar változata volt, a fordításokat néhány helyi – főképp székelyföldi – hírrel kiegészítve. A tudósítók között néhány marosvásárhelyi diákot is találunk.

A régió sajtótörténetének egy érdekes fejezetét képezi az 1848-as forradalom és szabadságharc, amely alatt rövid ideig két sajtótermék is megjelent: Csíkszereda mellett a csíksomlyói ferences kolostor nyomdáján készült a *Hadi Lap* és ennek melléklete a *Gyutacs*, Kézdivásárhelyen pedig a Bem tábornok által adományozott nyomdagépen a *Székely Hírmondó*. Mindkettő rövid idő múlva – néhány szám megjelenése után –, az orosz invázió következtében megszűnt.²¹⁵ Addig is főképp a forradalmi eseményekkel és a

harcokkal kapcsolatos vezércikkeket és híreket közöltek, tehát gyakorlatilag nem sok közülük volt az illető városok életéhez.

A neoabszolútizmus éveiben a cenzúra komoly akadályt jelentett. Később a viszonylagos liberalizálás idején megjelent néhány lap Marosvásárhelyen, de ezek általában rövid életűek és alacsony színvonalúak voltak, és teljes mértékben a pártharcok szolgálatában álltak. Némileg magasabb színvonalat csak a *Székely Néplap* (1866) és a *Székely Közlöny* (1867) képviseltek, amelyek helytörténeti, néprajzi vonatkozású írásokat is közöltek, és a társadalmi kérdések iránt is fogékonyságot mutattak, mint például az iparosok helyzete vagy a székely kivándorlás.

Marosvásárhelyen – a régió más városaival szemben – egy szélesebb olvasói réteget találunk: a városban viszonylag sok arisztokrata és egyszerű nemes élt (bár a nemesi rangokat 1848-ban eltörölték, de a sok esetben magasabb műveltségi színvonal megmaradt), itt voltak a Királyi Tábla jogászai, egy meglehetősen nagyszámú értelmiségi réteg (az 1848 előtti *honoratiorok*), valamint a Székelyföld legnépesebb városi polgársága. De még ez a közönség sem tudott eltartani egy olyan színvonalas lapot, mint a *Marosvásárhelyi Füzetek*, amely 1858-59-ben jelent meg Mentovich Ferenc szerkesztésében, Brassai Sámuel, Szilágyi Sándor és mások közreműködésével. A tudományos és irodalmi lap az egész korszak legszínvonalasabb erdélyi sajtótermékei közé tartozott, és rövid élete nem túl előnyös fényben tünteti fel a vidéki városok meglehetősen mostoha körülményeit.²¹⁶ Ennek ellenére – ha nem számítjuk a két rövid életű 48-as újságot – Marosvásárhelyen jelent meg az első sajtótermék a Székelyföldön (1858). Ezt követte Székelyudvarhely, ahol az első lap 1872-es keletkezésű, majd Sepsiszentgyörgy (1879), Csíkszereda, Gyergyószentmiklós (1898), Székelykeresztúr (1904) és Kézdivásárhely (1906).²¹⁷

Az 1848:XVIII. tc. eltörölte a cenzúrát, majd a dualizmus idején a politika sem akadályozta többé – legalább is közvetlenül – a sajtótermékek megjelenését (a nemzetiségi és az ellenzéki sajtó bizonyos eseteit itt nem számítva). A sajtótermékek elszaporodása

részben ennek volt köszönhető, részben viszont a gazdasági és társadalmi viszonyok változásának, a polgári életforma elterjedésének. 1867 elején még csak 4 magyar lap jelent meg Erdélyben, közülük 3 Kolozsváron, a *Székely Néplap* pedig Marosvásárhelyen; ez az arány különben a két művelődési központ közti erőviszonyt is tükrözi. Az 1867-es év folyamán újabb 4 lap kezdte meg működését: 2 Kolozsváron, 1-1 pedig Gyulafehérváron, illetve Marosvásárhelyen (*Székely Közlöny*). A dualizmus első évtizedében továbbra is látványos fejlődést tapasztalunk, de a század végére az erdélyi magyar sajtótermékek aránya magyarországi viszonylatban egyre csökkent. A 20. század elején aztán ismét ugrásszerűen növekedett a számuk: 1907-ben 165 erdélyi magyar sajtóterméket tartottak számon, 256%-kal többet, mint 1897-ben. Ez ekkor a magyarországi magyar nyelvű sajtótermékek 7,9%-át tette ki. Bár számuk később némileg csökkent, az első világháborúig viszonylag magas maradt.²¹⁸

1867 más szempontból is korszakhatárt jelentett az erdélyi sajtótörténetben. Az erdélyi magyar politikai lapok fő célkitűzése, amelyért addig agitáltak – az „unió” – teljesült, és Erdély egyesülésével Pest szívóhatása egyre erőteljesebben éreztette hatását. Minden erő a fővárosba koncentráldott, a legjobb írók és újságírók szintén odatelepedtek – egyesek politikai karriert is befutottak –, ennek következtében viszont az erdélyi magyar újságírás meglehetősen alacsony színvonalú és provinciális maradt. Az olvasóközönség azonban egyre szélesedett: a gazdasági fejlődés, a társadalmi szerkezetváltás, az írástudás szintjének emelkedése mindmind a potenciális olvasótábor növekedését eredményezte.

A Székelyföldön 1880 után több sajtótermék jelent meg, majd a 20. század első évtizedében az általános tendenciát követve itt is látványos növekedést tapasztalunk. Erdélyben 1907-ben 165 magyar nyelvű lap jelent meg (27 román és 23 német) 40 helységben (román és német 11 helységben). A 40 helység közül 10 község, a többi város volt. A legtöbb lap két városban koncentráldott: Kolozsváron 38, Marosvásárhelyen pedig 19

jelent meg, de viszonylag nagy volt a szórás. A két legjelentősebb magyar kultúrközpontot a székely kisvárosok követték: Csíkszeredában 8, Sepsiszentgyörgyön és Székelyudvarhelyen 6-6, Kézdivásárhelyen 5, Gyergyószentmiklóson 3, a városi rangját veszített Székelykeresztúron szintén 3, Barót községben pedig 1 sajtótermék jelent meg. A székelyföldi városokhoz fogható számokat csak Erdély néhány jelentősebb megyeszékhelyén találunk, mint Dés (7), Torda (6) vagy Zilah (6).²¹⁹ Ez részben azzal is magyarázható, hogy a négy „székely” megye központja – sokszor személyeskedésig fajuló – ádáz pártpolitikai harcok színhelye volt, és a lapok ennek a harcnak voltak az eszközei. Csíkszereda országos viszonylatban is csúcstartó volt a maga 2.000 lakosával és 8 lapjával.

A sajtótermékek számát tehát csak elővigyázatossággal és a megfelelő helyesbítésekkel kezelhetjük urbanizációs mutatóként, bár kétségtelenül felhasználható erre a célra. Ebből a szempontból is Marosvásárhely foglalja el az első helyet, messze megelőzve a többi várost, mutatva, hogy méltán számított Erdély második magyar művelődési központjának. Utána a megyeszékhelyek csoportja következett, amelyeknek státusukból kifolyólag előnyük volt e téren is. Kézdivásárhely szintén majdnem velük egy szinten mozgott népes kispolgári lakosságának köszönhetően. A következő csoportot Gyergyószentmiklós és Székelykeresztúr képezték. Ez utóbbi ugyan elvesztette a városi rangot, de továbbra is megmaradt az urbanizáció egy viszonylag fejlettebb szintjén, művelődési hagyományai, különösen unitárius iskolaközpont mivolta indokolták ezt. A többi rangját veszített településen egyetlen sajtóterméket sem találunk; megjelent viszont egy Baróton, amely – már láttuk – más szempontból is a 19. században fokozatosan a városodás útjára lépett.

Ha alaposabban megnézzük, mi is húzódik meg a fenti számok mögött, akkor azt látjuk, hogy Marosvásárhelyen 1907-ben 7 politikai napilap (*Ellenőr, Független Székelység, Szabadság, Székely Ellenzék, Székely Hírlap, Székely Lapok, Székelység*), 6 hetilap (egy

politikai: *Közérdek*, egy tanügyi: *Székely Tanügy*, egy irodalmi és társadalmi: *Székely Közlöny*, egy iparosok számára kiadott szaklap: *Székely Iparos* és két élclap: *Derű és Kalapács*) és 6 vegyes témájú sajtótermék (az Orbán Balázs által szerkesztett *Marostorda*, a hivatalos közlőny, a *Marostordavármegyei Hivatalos Lap*, valamint a *Marosvölgy*, a *Vasárnap*, a *Székely Társadalom* és az *Eleven újság*) jelent meg. Szembetűnő, hogy a legtöbb lap címében ott találjuk a „székely” szót, ami arra is utal, hogy – legalábbis potenciálisan – az egész Székelyföldhöz kívántak szólni. Azonban a már említett decentralizáció miatt, hiszen a többi székely kisvárosban is egy sereg lap jelent meg, csak keveseknek sikerült a vármegye határán túl is olvasókat toboroznia.

Csíkszeredában, a legkisebb székely városkában – mint már említettük – 1907-ben 8 lap jelent meg. Közülük 4 politikai jellegű volt (*Csíki Lapok, Csíkvármegye, Székelység, Órszem*), egy a megye hivatalos közlőnye (*Csíkmegyei hivatalos lap*), egy irodalmi (*Csíkszereda*), egy vegyes tematikájú (*Az órség*), egy pedig gazdasági jellegű (*Csíki Gazda*).²²⁰ Székelykeresztúron 1904 és az első világháború között a *Székelykeresztúr* című újság jelent meg; kiadója a helybeli nyomda tulajdonosa volt, aki többször a szerkesztői tevékenységet is ellátta, közreműködői között pedig a helyi értelmiségieket találjuk. 1911-ben és 1912-ben egy kalendáriumot is kiadtak, elsősorban a környékbeli falusiak számára *Székely gazdák naptára* címmel.²²¹ Kézdivásárhelyen 1906-ban jelent meg az első újság, a *Székely Hírlap*, Bíró Lajos tanár szerkesztésében.²²²

A szerkesztők többsége jogász, számukra az újság egy hatékony propaganda-eszköz volt, amelyet önreklámozásra is felhasználtak, és – úgy tűnik –, hogy a vasúti ingyenyegy is nagy csábítást jelentett. Mellettük Székelyföldön a tanárok is nagy számban képviseltették magukat. A vidéki lapok többsége nem támaszkodott túl népes előfizetői körre; előfizetőik, de olvasóik közül is szinte teljesen hiányzott a környékbeli parasztság. Az előfizetők és az olvasók főleg a hivatalnokok, a helyi értelmiségiek, kisiparosok és kereskedők közül kerültek ki.

Az újságok meglehetősen hasonlítottak egymáshoz. Mindegyikben találunk egy-egy vezércikket, amelynek alapállása a kiadó és a szerkesztő politikai pártállását tükrözte, aztán bőven voltak a budapesti központi sajtóból átvett írások és hírek, ezt egészítették ki a képviselők beszédei, a helybeli tanárok és lelkészek ismeretterjesztő írásai, a helyi amatőrök novellái és versei. A legnépszerűbbek azonban a helyi tudósítások voltak: bálokról, előadásokról, összejövetelekről, más helyi eseményekről, valamint az esküvői és gyász hírek. Csak kevés lapnak sikerült kiemelkednie az átlagból, és az illető város és környéke számára tényleges szerepet felvállalnia, ahogy ezt a Marosvásárhelyen megjelenő *Székely Lapok* vagy a sepsiszentgyörgyi *Székely Nemzet* tette.²²³

A Székelyföldön is eléggé rögzös volt egy-egy sajtótermék útja. Székelyudvarhely példáján jól követhetjük a sajtó terén bekövetkezett változásokat. Az első itt megjelent újságnak, az *Udvarhelynek* – bár a kormánypárt nagyon is pártos szellemben szerkesztett lapja volt – csak egy évig sikerült fenntartania magát (1872-1873). Szerkesztője, Szombathy Ignác helybeli tanár volt. Az első újság megjelenése inspirálólag hatott a városban, hiszen 1872 novemberéből egy híradást találunk, mely szerint megjelent a város gimnáziumaiban tanuló ifjúság irodalmi hetilapjának első száma a *Tanuló ifjúság népirodalmi közlönye* címmel, azonban a továbbiakban erről a lapról többé nem történik említés. 1874-ben egy jelentős alapításra került sor: megjelent a *Baloldal* (1874-1876), a híres ellenzéki vezér Ugron Gábor szerkesztésében, amelynek közreműködői között ott találjuk Orbán Balázst és Bartha Miklóst is. Ez a lap, amelyik egy ideig Kolozsváron, majd ismét Udvarhelyen jelent meg, országos jelentőségű volt, és Udvarhelyt egy rövid ideig egy nagyobb szabású politikai mozgalom központjává tette.

Ugron lapjának megszűnése után, 1877-ben jelent meg az *Udvarhelyi Híradó*, szintén egy helybeli tanár, Szakács Mózes szerkesztésében, de egy év múlva előfizetők hiánya miatt ez is megszűnt. Egy 17 évig tartó szünet következett, és majd csak 1895-ben jelent meg az első hosszabb életű lap, a *Székely-Udvarhely*,

amelyet ugyancsak pedagógus szerkesztett, Vajda Emil reáliskolai tanár személyében. Bár néhányszor címet változtatott, ennek ellenére 25 éven át folyamatosan megjelent. A század végén, 1898-ban emellett egy második újság is beindult, az *Udvarhelyi Híradó*, amely 20 éven keresztül párhuzamosan jelent meg az előző lappal; folytonos politikai csatározást folytatva azzal. 1905-1908 között egy harmadik lap, a *Székely Újság* is megjelent, majd röviddel az első világháború kitörése előtt egy magát függetlennek valló lap, az *Udvarhelyi Újság*. A 9 hetilap és 8 szaklap közül említést érdemel a két pedagógiai folyóirat: a *Haladás* (1905-1906) és az *Udvarhely Népművelése* (1910-1916), amely egyben Udvarhely iskolaváros jellegét is mutatja. Megjelent még két vallásos jellegű folyóirat; a *Vasárnap*, egy családoknak szánt néplap is 1903-1905 között itt jelent meg, mielőtt Marosvásárhelyre költözött volna. Néhány évig, 1896-1899 között, a Reáliskola Önképzőköre *Eötvös Önképzőkör* címmel adott ki egy lapot.²²⁴

Nézzünk meg a továbbiakban két helyi lapot, mit is közöltek. Az *Udvarhelyt*, a város első újságát az akkor hatalmon lévő Deák-párt hozta létre választási propaganda céljából. A lap élesen kritizálta a városban uralkodó állapotokat és a városvezetést, amely ellenzéki beállítottságú volt. A vezércikkekben néha nagyszabású terveket vázolt fel a szerkesztő, mint például egy nagy székely értelmiségi találkozó és egy közös újság alapítása Udvarhelyen, amely szerinte már csak azért is a legalkalmasabb erre a célra, mert Székelyföldnek mind földrajzi, mind művelődési központja. Bár az újságban egyértelműen a politikai írások domináltak, azért találunk helyi tudósításokat – nem kizárólag Udvarhelyről, hanem Székelykeresztúrról is –, kulturális híreket, valamint néhány reklámot.²²⁵ Miután az újság erőteljes kampánya ellenére a választásokat az ellenzék nyerte meg Udvarhelyen, ez egyúttal a lap sorsát is megpecsételte.

A másik vizsgált lap, az *Udvarhelyi Híradó* a 19. század végén jelent meg. Ebből sem hiányoztak a vezércikkek és a városvezetést ért kritikák, de az előző laptól eltérően itt a 48-as szellem és retorika dominált. Állandó téma volt például a vámunió; a szer-

kesztők (is) ebben látták a legfőbb rosszat, éppen ezért nagyon vehemensen kérték az azonnali felszámolását. A politikai témák mellett találunk irodalmi rovatot is: általában a helybeli szerzők/dilettánsok (többségük tanár, tanító, földbirtokos, esetleg lelkész) novelláival és verseivel, és jóval több kulturális és helyi hírt. Időközben a reklámok is elszaporodtak, általában egy oldalt töltöttek meg a helyi kereskedők reklámjai. Az *Udvarhelyi Híradó* alapján meglehetősen pasztikus kép bontakozik ki a város társasági és kulturális életéről.²²⁶

Hermann Gusztáv elvégezte a századfordulón megjelent udvarhelyi lapok irodalmi rovatának elemzését. Eszerint az irodalmi rovat nem volt állandó, volt olyan év is, hogy ez a rovat teljesen hiányozott egyes lapokból, máskor egy-egy politikai esemény – főképp a választások – miatt szorult háttérbe. A helyi amatőr szerzők mellett szórványosan ugyan, de jelen voltak a kor ismert írói: Mikszáth Kálmán, Gárdonyi Géza, Herczeg Ferenc és mások, de csak másodközlésben. Az elismert írók közül a leginkább közölt szerző Benedek Elek volt, aki Udvarhelyen végezte iskoláit. Mellettük még szerepeltek a korszakban ismert, de mára már elfeledett írók. A modernnek majdnem teljesen hiányoztak, csak Bródy Sándor és Thury Zoltán neve szerepel, a *Nyugat* körét pedig csak Karinthy Frigyes egy paródiája képviseli. Szabó Dezső szerint, aki néhány évig Udvarhelyen volt tanár, az ittenieknek csak anekdotikus ismeretei voltak a kortárs magyar irodalomról. Érdekes módon ő maga sem közölt semmit a helyi lapokban, ezek túl színvonalatlanoknak, túl vidékieseknek számítottak. A magyar irodalom mellett a világirodalom is képviseltette magát, főleg a helyi tanárok fordításában. Az *Udvarhelyi Híradó*ban például Maupassant, Zola, Verne, Alphonse Daudet és mások novelláit is megtaláljuk.²²⁷

A fenti helyzet a többi városra is többé-kevésbé érvényes. Marosvásárhelyen ugyan gazdagabb volt a kínálat, de az általános jellemzők itt is hasonlóak voltak. 1901-ben megjelent itt az első napilap, az *Egyenlőség*, amelyik amerikai folytatásos regényeket is közölt. Az itteni folyóiratok között találunk élclapokat (*Derű, Parázs*), pedagógiaiakat (*Iskolai ünnepünk, Néptanoda, Székely Tanügy*), gazdasági és pénzügyi jellegűeket (*Erdélyi Közgazdasági Lapok, Erdélyi Pénzügy, Erdélyi Pénzvilág*), munkáslapokat (*Ifjú iparos, Iparos újság, Munkás-Otthon Értesítője*), iskolai önképzőkörök kiadványait (*Ifjúság, Önmunkásság*), sportlapot (*Sportélet – 1912*), színházi

lapot (*Színházi Újság, Thalia*), a helyi filmszínház értesítőjét (*Edison Híradó – 1912-13*), a bélyeggyűjtők (*Magyar Bélyeggyűjtő Szemle – 1912-15*) vagy az Antialkoholista Liga kiadványát (*Az alkoholizmus ellen*).²²⁸

A sajtótermékek megjelenése a *nyomdák* tevékenységéhez is kapcsolódik. A nyomdáknak ugyanakkor a művelődési élet fejlődése szempontjából is nagy szerep jutott. A vizsgált települések közül elsőként Marosvásárhelyen alapítottak nyomdát, de ezt is meglehetősen későn, a 18. század végén, bár a Királyi Tábla már a század közepén ideköltözött. 1786-ban Kapronczai Ádám, aki Bécsben tanulta a mesterséget, megtelepedett a városban, azonban a következő évben elhunyt. 1795-ig H. Gál László és Huszár Antal folytatta tovább a tevékenységet; utóbbi egy kalendáriumot is nyomtatott és fenntartott egy könyvesboltot. A nyomda még 1800 előtt az orvos Mátyus István tulajdonába került, ő aztán 1800-ban végrendeletileg a helybeli Református Kollégiumra hagyományozta. Erdély kormányzója 1806-ban arra bízta Marosvásárhely főkirálybíróját, aki egyben a Kollégium főkurátora volt, hogy kérjenek privilégiumot a nyomda működésére, amit szerinte föltétlenül megkapnak, tekintve a város népességét és jelentőségét.²²⁹ 1829-ben egy második sajtót vásároltak és a nyomda a kollégium épületébe költözött. A jövedelem fele-fele arányban oszlott meg a kollégium és a működtető nyomdász között, de a kollégium felügyelte, hogy mit nyomtatnak. A konkurencia csak 1865-ben jelent meg, de két év múlva ezt a másik nyomdát is megvásárolta a kollégium. A nyomda kapacitása nem volt nagy, de a szerény megrendeléseknek eleget tudott tenni. A 19. század közepéig évente 8-12 nyomtatvány került ki innen, főként országgyűlési végzések, törvények, tankönyvek, színházi plakátok, halotti beszédek, de ugyancsak itt jelentek meg Köleséri Sámuel logika és filozófia könyvei, valamint a híres matematikusok, Bolyai Farkas és János munkái. A 19. század közepétől évente 2-4 könyv, kalendáriumok és a helyi sajtótermékek, valamint az iskolák értesítői készültek itt; a század '70-es-'80-as éveitől már évente 20-25 címmel találkozunk.²³⁰

Székelyudvarhelyen az első nyomdát Becsek Aladár alapította 1869-ben, de rövidesen egy másik is megjelent. A helység iskola-városi mivolta magyarázza a viszonylag élénk keresletet. Ezekben a nyomdákban készültek 1872 után az iskolák évkönyvei, amelyekben a tanárok értekezései is napvilágot láttak, az újságok és más sajtótermékek, a kalendáriumok, de a helyi értelmiség is itt adta ki irodalmi és tudományos munkáit.

Csíkban hosszú ideig az egyetlen nyomda a csíksomlyói ferences kolostoré volt, amelyet 1676-ban alapítottak. Két évszázadon keresztül ez a nyomda látta el a tágabb környék nagyon szerény ilyen irányú igényeit, de a nyomda termékei – vallásos kiadványok – távolabbi vidékre is elkerültek, többek között a moldvai csán-gókhoz. Csíkszeredában csak a 19. század végén történtek próbálkozások egy nyomda beindítására. Egy sikertelen kísérlet után 1880-ban Györgyjakab Márton alapított itt nyomdát, hiszen a megyeszékhelynek most már égető szüksége volt egy ilyen intézményre. Néhány év múlva, 1887-ben aztán Csiki Lajos egy második nyomdát is beindított a városban.²³¹

1876-ban 4 nyomda működött ezekben a városokban: 2 Marosvásárhelyen, 1-1 pedig Sepsiszentgyörgyön és Székelyudvarhelyen.²³² 1908-ban már 19-re emelkedett a nyomdák száma: 6 Marosvásárhelyen összesen 33 alkalmazottal, 4 Székelyudvarhelyen (az alkalmazottak száma 12), 3 Gyergyószentmiklóson (13), 2-2 Sepsiszentgyörgyön (20), Csíkszeredában (10) és Kézdivásárhelyen (10). Könyvesbolt csak Marosvásárhelyen és Székelyudvarhelyen volt.²³³

A fentiek alapján elmondhatjuk, hogy szerény próbálkozások után a sajtó igazi fejlődését a dualizmus korára tehetjük. A sajtó, mint sajátosan urbánus jelenség, bár viszonylag későn jelent meg a Székelyföldön, a századfordulón hihetetlen virágzásnak indult. Az egész Erdélyre érvényes tendenciát követve a századfordulón itt is ugrásszerűen megemelkedett a sajtótermékek száma. Bár ez nem járt automatikusan a színvonal növekedésével, mégis a

sajtótermékek száma urbanizációs mutatóként is használható. A sajtó hozzájárult ugyanakkor egy új mentalitás, a modern városi kultúra és az urbánus életforma elterjedéséhez ezekben a városokban.

Jegyzetek:

1. Misztótfalusi Kis Miklós: Az olvasásnak tudásáért (A zsoltárok előszava. 1686). In: *Erdélyi Féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*. Közzéteszi Jakó Zsigmond. Bukarest, 1974. 86.
2. Uo. 85.
3. Pierre Chaunu: *Civilizația Europei în secolul luminilor*. I. București, 1986. 189.
4. Jakó Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség*. Bukarest, 1976. 288.
5. MOL F 138, Homagialia, 3. cs.
6. Uo. 14-16. cs.
7. Uo. 22. cs.
8. Lásd Tóth István György: Írás, olvasás, könyv a paraszti műveltségben a XVII-XVIII. században. In: *Századok*. 129. évf. (1995) 4. sz. 827-828.
9. Miskolczy Ambrus: Az írni tudás és a társadalmi rétegződés Erdélyben az 1820-30-as években. In: *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve*. II (1981). Budapest, 1982. 123-124.
10. Miskolczy Ambrus: Erdély a reformkorban. In: *Erdély története három kötetben*. III. 1257.
11. MOL F 135 Diaetalia, 125. cs. Az 1841/3-as országgyűlés kérelmi és sérelmi bizottságának iratai.
12. Imreh István: *A törvényhozó székely falu*. Bukarest, 1983. 9.
13. Fogarasi Sámuel: *Marosvásárhely és Göttinga. Önéletírás (1770-1799)*. Közzéteszi Juhász István. Bukarest, 1974. 62-63.
14. Uo. 327.
15. ML F 9, 117. lt. 6. sz.
16. Pierre Chaunu: i. m. 194-199.
17. Rudolf Schenda: *Volk ohne Buch. Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe 1770-1910*. Frankfurt am Main, 1970. 444.
18. Benda Kálmán: Az iskolázás és az írástudás a dunántúli parasztság körében az 1770-es években. In: *Somogy megye múltjából*. Levéltári évkönyv. 8. Kaposvár, 1977. 128-132.
19. Keleti Károly: i. m. 409-413.
20. Uo.
21. Apud Miskolczy Ambrus: Az írni tudás... 122.
22. *A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása*. I.

23. 1900-ban az analfabéták aránya következőképpen alakult: Marosvásárhelyen 27,3%, Sepsiszentgyörgyön 22,1%, Kézdivásárhelyen 11,5%, Csíkszeredában 20,2%, Székelyudvarhelyen 25,2%, Gyergyószentmiklóson 37,5%; a „visszaminősített” települések esetében: Székelykeresztúron 34,2%, Illyefalván 26,9%, Bereckben 45,4%, Felvincen 40%, Oláhfaluban 44,9%, Nyárádszeredán 28,2%. Uo.
24. *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása*. I. A többi helységben a következő értékeket találjuk: Székelyudvarhely (83,4%), Sepsiszentgyörgy (82,8%), Nyárádszereda (81,8%), Marosvásárhely (79,8%), Illyefalva (79,6%), Székelykeresztúr (78,8%), Gyergyószentmiklós (71,7%), Oláhfalva (70,2%), Bereck (66,9%) és Felvinc (60,4%).
25. Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Bukarest, 1979. 65-74.
26. Szabó Miklós – Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Szeged, 1992, passim.
27. Sipos Gábor: Marosvásárhelyi népoktatás a XV. századtól 1848-ig. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Bukarest, 1980. 107-108.
28. Berecz Gyula: *Háromszék-vármegye népoktatási intézeteinek története*. Brassó, 1893. 10-11, 119.
29. Uo. 48.
30. Lásd Sipos Gábor: i. m.; Tófalvi Zoltán: A sóvidéki népoktatás története 1848-ig. In: *Századok*. 126. évf. (1992) 3-4. sz. 432.
31. MOL F 46, 9197/1790.
32. Benda Kálmán: i. m. 123-125.
33. Miskolczi Ambrus: Erdély a reformkorban. 1259.
34. Tóth István György: i. m. 832.
35. Cserey Zoltán – Incze László – Binder Pál: Kézdivásárhely. VI.
36. Berecz Gyula: i. m. 15-16.
37. Tófalvi Zoltán: i. m. 432.
38. Jakó Zsigmond – Juhász István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. Bukarest, 1979. 58-72.
39. MOL F 293 A határőrség iskoláinak működéséről. 1. cs.
40. Tonk Sándor (összeállította): *A marosvásárhelyi református kollégium diáksága 1653–1848*. Szeged, 1994. (Fontes Rerum Scholasticarum, VI). VI.
41. Apud uo. V.
42. Uo. IX.
43. Koncz József: *A marosvásárhelyi evang. reform. kollégium története*. Marosvásárhely, 1896. 640-647.
44. Idézi Tonk Sándor: *A marosvásárhelyi református kollégium...XVIII*.
45. Uo. XVIII-XIX.
46. Idézi uo. XX.
47. Uo. XVIII-XXI.
48. Fogarasi Sámuel: i. m. 75-76.
49. Idézi Tonk Sándor: *A marosvásárhelyi református kollégium... XVI*.
50. Tonk Sándor: A marosvásárhelyi Bolyai Farkas Liceum 425 éves múltjából. In: *Korunk*. XLI. évf. (1982) 11. sz. 174.
51. Benkó Samu: A marosvásárhelyi kollégium diákjainak művelődési törekvései a múlt század harmincas éveiben. In: *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár–Bukarest, 1957. 46-57.
52. Farczady Elek: A marosvásárhelyi Bolyai Tudományos Könyvtár. In: *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. 265-278.
53. 1782–1895 között 12.627 diák tanult itt: 16,7%-a marosvásárhelyi, 38,2%-a marossszéki, illetve később Maros-Torda megyei, 15,3%-a Küküllő megyei, 9,2%-a Kolozs és Torda megyei, 7,5%-a csíkszéki, 4%-a háromszéki, 3,2%-a udvarhelyszéki, a többi máshonnan, úgymint Alsó-Fehér, Szolnok-Doboka, Hunyad vármegyékből stb. Uo. lásd a táblázatokat a 89-90. oldalon.
54. Karácson Márton: A marosvásárhelyi róm. kath. gymnasium és nevelőház története. In: *A marosvásárhelyi róm. kath. gymnasium értesítője az 1894–95-ik iskolai évről*. Marosvásárhelyt, 1895. 9-61.
55. Kiss Pál: *Marosvásárhely története*. Marosvásárhely, 1942. 138-139.
56. Hermann Gusztáv: i. m. 24-27.
57. Albert Dávid: *400 éves a székelyudvarhelyi Tamási Áron Gimnázium*. Székelyudvarhely, 1993. 9-21.
58. Uo. 3-44.
59. Uo. 63-66.
60. Uo. 49-56.
61. Uo. 57-59.
62. Kis Ferenc: *A székelyudvarhelyi ev. ref. Collegium történelme*. Székely-Udvarhely, 1873. 18.
63. Hermann Gusztáv: i. m. 43.
64. Uo. 46-70.
65. Uo. 107-108.
66. Kis Ferenc: i. m. 20-40.
67. Hermann Gusztáv: i. m. 91-93, 182.
68. Albert Dávid: Székelyudvarhely – iskolaváros. In: *Művelődés*. XXVII. évf. (1974) 5. sz. 24.
69. Gönczi Lajos: *A székelyudvarhelyi ev. ref. Kollégium múltja és jelene*. Székelyudvarhely, 1895.
70. Hermann Gusztáv: i. m. 123-124.
71. Idézi Jakó Zsigmond: A székelyudvarhelyi tudományos könyvtár története. In: uő: *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Bukarest, 1976. 224.
72. Uo. 219-251.
73. Hermann Gusztáv: i. m. 124-126.
74. Albert Dávid: *Székelyudvarhely – iskolaváros*. 25.

75. Hermann Gusztáv: i. m. 123-130.
76. Antal Imre: „Tisztesség adassék”. *Lapok a csíkszeredai Római Katolikus Főgimnázium történetéből*. Csíkszereda, 1994. 9-13.
77. Uo. 15-35.
78. Uo. Lásd a 64-93. oldalakon levő táblázatokat.
79. Bándi Vazul: A csíksomlyói róm. kath. főgymnasium története. In: *A csíksomlyói róm. kath. főgymnasium értesítője az 1895–96. tanévről*. Csíkszereda, 1896. Lásd a végén a táblázatokat.
80. Ötvös Veronika: A kantai Nagy Mózes Gimnázium rövid története 1680–1994. In: Kiss Éva – Kiss Lázár (szerk.): *Alma Mater 1680–1994. Emlékkönyv*. Kézdivásárhely, 1994. 29-32. 1907-ben például a 30 végzős diák közül 7-en katonatisztek, 7-en postai és vasúti hivatalnokok, 4-en jogászok, 2-en orvosok lettek, a többiek más foglalkozásokat választottak.
81. Ötvös Gyula – Ötvös Vera: Monografia școlii între 1680–1980. In: *Monografia Liceului Industrial Nr. 3 din Țirgu Secuiesc (fostul gimnaziu din Kanta)*. (Țirgu Secuiesc, 1980). 7-29; Málík József: Közművelődés. In: Potsa József (szerk.): *Háromszék vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállása ünnepére*. Sepsiszentgyörgyön, 1898. 330-333.
82. Rugonfalvi Kiss István: i. m. I. 419.
83. MOL F 46, 11247/1847. Az iratban Iuon Popovici berecki görög-keleti tanító és hitsorsosai közti vizzályról van szó.
84. MOL F 293, 1. cs.
85. Horváth Márton (szerk.): *A magyar nevelés története*. I. Budapest, 1988. 299.
86. Csutak Vilmos: *A sepsiszentgyörgyi Refomátus Székely Mikó-Kollégium története (1859–1909)*. Sepsiszentgyörgy, 1910. (Különnyomat *A Székely Mikó-Kollégium 1908/9. és 1909/10. évi értesítőjéből*). 36-37.
87. MOL F 266, 381/1861.
88. Csutak Vilmos: i. m. 40-64.
89. Kelemen József (szerk.): *A Székely Mikó Kollégium Emlékkönyve 1859–1994*. Sepsiszentgyörgy, 1996. Lásd a könyv végén a táblázatokat.
90. Málík József: i. m. 342-353.
91. Sándor János: *A székelykereszturi unitárius gymnasium történelme*. Székely-Keresztúr, 1896. 2-12.
92. Uo. 13-48.
93. Uo. 87-96.
94. Orbán János: i. m. 154-156.
95. Uo. 254-281.
96. Uo. 281-286.
97. Uo. 211-216.
98. Uo. 221.
99. Uo. 130-142, 173-198.
100. Pukánszky Béla – Németh András: *Neveléstörténet*. Budapest, 1994. 475-477.
101. Uo. 482-484.
102. Száva Farkas: Maros-Vásárhely közoktatási, művelődési és egyéb közintézetei. In: *A Székely Művelődési és Közgazdasági Egyesület harmadik Évkönyve 1878-ra*. Budapest, 1879. 76-79.
103. Kozma Ferenc: i. m. 405-442.
104. MOL F 266, 11651/1861.
105. *A marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése kerületének közigazdasági viszonyairól az 1891-ik évben*. 105-121.
106. Kozma Ferenc: i. m. 436-437.
107. Thirring Gusztáv: i. m. 500.
108. MOL F 37, 400. cs.
109. Uo. 397. cs.
110. Uo. 400. cs.
111. *Bevölkerung und Viehstand von Siebenbürgen. Nach der Zählung vom 31. October 1857*. 1857-ben a következő arányokat találjuk: Székelyudvarhely 14%, Marosvásárhely 12,6%, Csíkszereda 9,2%, Kézdivásárhely 8,8%, Nyárádszereda 8,5%, Sepsiszentgyörgy 6,2%, Székelykeresztúr 4,5%, Gyergyószentmiklós 4,1%, de ugyanakkor Felvinc 2,2%, Illyefalva 1,8% és Oláhfalva 1,5%.
112. *A Magyar Korona Országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt*. Ekkor a következő arányokat találjuk: Marosvásárhely 9,1%, Székelyudvarhely 10,4%, Sepsiszentgyörgy 9,6%, Csíkszereda 5,9%, Kézdivásárhely 3,4%; a rangjukat veszített településeken 3% alatt maradt: Bereck 2,8%, Felvinc 2,8%, Illyefalva 1,5%, Oláhfalva 0,9%, míg Erdélyben 1,4% volt.
113. Keleti Károly: i. m. 476.
114. *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása*. II. rész. Az arányok: Marosvásárhely 9,3%, Székelyudvarhely 9,2%, Kézdivásárhely 8,8%, Sepsiszentgyörgy 8,7%, Székelykeresztúr 7,7%, Gyergyószentmiklós 5,%, Felvinc 5,7%; a többi településen nagyon alacsony értékek vannak: Illyefalva 2%, Bereck 2,3%.
115. MOL K 150, 1872-V-12.
116. Keresztes Gyula: A XIX-XX. századforduló középületei Marosvásárhelyen. 240-250.
117. MOL F 37, 400. cs.
118. A számításokat Thirring Gusztáv: i. m. alapján készítettem, összevetve az 1910. évi népszámlálás adataival. 1910-ben Sepsiszentgyörgyön a tanárok és diákok együttes aránya a város lakosságán belül 22,3% volt, Kézdivásárhelyen 21,8%, Székelyudvarhelyen 21,1%, Csíkszeredában 14,6% és Gyergyószentmiklóson 13%.
119. Ulrich im Hof: *A felvilágosodás Európája*. Budapest, 1995. 93-135.

120. Thorsten Maentel: Zwischen weltbürgerlicher Aufklärung und stadt-bürgerlicher Emanzipation. Bürgerliche Geselligkeitskultur um 1800. In: Dieter Hain – Andreas Schulz (Hrsg.): *Bürgerkultur im 19. Jahrhundert. Bildung, Kunst und Lebenswelt*. München, 1996. 143-144.
121. Hermann Gusztáv: i. m. 59, 105.
122. A kaszinók alakulásáról lásd Fülöp Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Budapest, 1977.
123. Uo. 105-106.
124. Rugonfalvi Kiss István: i. m. I. 419.
125. Idézi Lakatos István: *Ötven év a marosvásárhelyi Casino életéből (1833–1883)*. Marosvásárhelyt, 1886. 6.
126. Uo. 8.
127. Borosnyai Lukács János: *Régi és Új Vásárhely*. M. Vásárhelyen, 1836.
128. 1833–34-ben például az előfizetett lapok között találjuk a következőket: *Frankfurter Journal, Oesterreichischer Beobachter, Spiegel für Kunst, Eleganz und Mode, Göttinger Anzeiger, Bürgern und Bauern Zeitung, Moniteur, Litteratur Zeitung* (Lipscse), *Juridische Zeitschrift, Kritische Zeitschrift für Rechtswissenschaft und Gesetzgebung, Hamburger Politisches Journal, Zimmermanns Schulzeitung, Alles für Alle, Siebenbürger Bothe*, valamint a legfontosabb magyarnyelvű lapokat. Lakatos Sámuel: i. m. 27-40.
129. Száva Farkas: Maros-Vásárhely közoktatási, művelődési és egyéb közintézményei. In: *A Székely Művelődési és Közgazdasági Egyesület harmadik Évkönyve 1878-ra*. 98.
130. Tróznér Lajos: Visszatekintés a Kemény Zsigmond Társaság multjára. In: Dr. Lóvy Ferencz – Dr. Schmidt Béla – Tróznér Lajos (szerk.): *A marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság Évkönyve 1914*. [Marosvásárhely], 1914. 6-18.
131. Lakatos Sámuel: i. m. 89-90.
132. Hermann Gusztáv: i. m. 121.
133. Thirring Gusztáv: i. m.
134. Uo. 536.
135. Lásd erre Bősze Sándor: *„Az egyesületi élet a polgári szabadság...”. Somogy megye egyesületei a dualizmus korában*. Kaposvár, 1997. Az egyesületek számának megugrása ott a századfordulón következett be. Kaposváron a dualizmus korában 102 egyesület alakult, igaz ebben benne vannak a politikai, gazdasági stb. jellegűek is. A székelyföldi kisvárosokhoz inkább hasonló Nagykőrös helyzete. Kovalcsik József: *A kultúra csarnokai*. II. Budapest, 1987. 97-102.
136. Thirring Gusztáv: i. m. 536.
137. Hermann Gusztáv: i. m. 137-145.
138. Uo. 137-141.
139. *A kézdivásárhelyi Kaszinó 100 éve*. Kézdivásárhely, 1942. 3-10.
140. Uo. 11-25, 92-96.
141. Kozma Ferenc: i. m. 463.
142. Ürögdi Nagy Ferenc: i. m. 79-80.
143. *A sepsiszentgyörgyi „Casino” könyveinek névjegyzéke*. Sepsiszentgyörgy, 1900.
144. Málik József: i. m. 371-374.
145. Gödri Ferenc (polgármester évi jelentése): *Sepsiszentgyörgy rendezett tanácsú város 1911. évi közigazgatási állapota*. XVI. évf. Sepsiszentgyörgy, 1912. 60-61.
146. Orbán János: i. m. 260-263.
147. Uo. 285-287.
148. MOL F 314.
149. Szentiványi Kálmán: Marosszék ismertetése. In: *A Székely Művelődési és Közgazdasági Egyesület harmadik Évkönyve 1878-ra*. Budapest, 1879. 48.
150. Kozma Ferenc: i. m. 462-463.
151. Deé Nagy Anikó: Teleki-Téka, Marosvásárhely. In: *Aetas*. 1993. 3. sz. 230-239; *Teleki Sámuel és a Teleki-téka*. Deé Nagy Anikó bevezetőjével. Bukarest, 1976. 5-58.
152. Száva Farkas: i. m. 97.
153. Mészáros József: A Palota könyvtára. In: Nagy Miklós Kund (szerk.): *Bernády György emlékezete*. 57-58.
154. Thirring Gusztáv: i. m. 516-517.
155. Pál Judit: Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy. In: *Aetas*. 1993. 3. sz. 212-219.
156. Thirring Gusztáv: i. m. 516-517.
157. Ráth Károly (szerk.): *Az 1886. június hó 27-én Marosvásárhelyt megnyitott Székelyföldi Iparmúzeum ideiglenes katalógusa*. Budapest, 1886. III-XI.
158. Kiss Pál: i. m. 143.
159. Thirring Gusztáv: i. m. 516-517.
160. *Az Udvarhelyi Híradó* 1899. évfolyamát idézi Roth András Lajos: i. m.
161. Száva Farkas: i. m. 95.
162. Kiss Pál: i. m. 109.
163. Binder Pál – Cserey Zoltán: Sepsiszentgyörgy. II. In: *Háromszék*. 1991. okt. 13.
164. Kozma Ferenc: i. m. 463.
165. Berde Zoltán: Zenei élet Sepsiszentgyörgyön a XIX. század utolsó negyedében. In: *Aluta*. Sepsiszentgyörgy, 1971. 587-591, 594.
166. Uo. 588-591.
167. Uo. 591-592.
168. Uo.
169. Uo. 595-596
170. Uo. 597-598.
171. Uo. 601-606.
172. Hermann Gusztáv: i. m. 108.

173. Uo. 127-128.
 174. Uo. 121.
 175. Uo. 121-123.
 176. Száva Farkas: i. m. 93-94.
 177. Orbán János: i. m. 287.
 178. Szócs Géza: 300 éves a kantai színjátszás. In: *Monografia Liceului Industrial Nr. 3 din Tîrgu Secuiesc* (fostul gimnaziu din Kanta) 1680–1980, (Tîrgu Secuiesc, 1980). 195-199; Ötvös Veronika: i. m. 21-24.
 179. Szentimrei Jenő: *Harc az állandó színházért Marosvásárhelyen 1780–1945*. Marosvásárhely, 1957. 10-11.
 180. Fogarasi Sámuel: i. m. 105.
 181. Uo. 105-106.
 182. Szentimrei Jenő: i. m. 11-18.
 183. Hermann Gusztáv: i. m. 80-83.
 184. Uo. 72.
 185. Uo. 159-161.
 186. Salamon Sándor: Színjátszás Sepsiszentgyörgyön a 19. században. In: *Aluta*. Sepsiszentgyörgy, 1970. 166-168.
 187. Uo. 169.
 188. MOL F 46, 13987/1847.
 189. Salamon Sándor: i. m. 167-173.
 190. Hermann Gusztáv: i. m. 108-110.
 191. Uo. 113.
 192. Uo. 122.
 193. Salamon Sándor: i. m. 173-176.
 194. Uo. 178-199.
 195. Uo. 178-203.
 196. Salamon Sándor: Színjátszás Sepsiszentgyörgyön a 20. század elején 1900–1913. In: *Aluta*. Sepsiszentgyörgy, 1971. 549-555.
 197. Salamon Sándor: Színjátszás Sepsiszentgyörgyön a 19. században. 207.
 198. Hermann Gusztáv: i. m. 159-163.
 199. Uo. 163-165.
 200. Salamon Sándor: Színjátszás Sepsiszentgyörgyön a 19. században. 195-203.
 201. Uő: Színjátszás Sepsiszentgyörgyön a 20. század elején 1900–1913. 549-555.
 202. Uo. 555-560.
 203. MOL F 46, 159/1805.
 204. Szentimrei Jenő: i. m. 23-32.
 205. Uo. 39-61.
 206. Fodor István: Színpartoló egyesületek és mozgalmak állandójellegű színház építésére. In: *Krónikás füzetek*. II. sorozat, 9. sz. (Marosvásárhely), 1937. 6-14.
 207. Szentimrei Jenő: i. m. 66-77.
 208. Uo. 77-79.
 209. Thirring Gusztáv: i. m. 540.
 210. Hermann Gusztáv: i. m. 159-161.
 211. Salamon Sándor: Színjátszás Sepsiszentgyörgyön a 19. században. 177-196.
 212. Nagy András: *Városkép és ami hozzá tartozik...* Csíkszereda, 1997. 12.
 213. Szász Zoltán: *Gazdaság és társadalom a kapitalista átalakulás korában*. 1606.
 214. Salamon Sándor: Színjátszás Sepsiszentgyörgyön a 20. század elején 1900–1913. 551-552, 554, 557-558.
 215. Kristóf György: *Az erdélyi magyar vidéki hírlapirodalom története a kiegyezésig*. Erdélyi Tudományos Füzetek, 109 sz. Cluj-Kolozsvár, 1939. 6-15.
 216. Uo. 18-29.
 217. Kristóf György: *Az erdélyi időszaki sajtó a kiegyezéstől a közhatalom változásáig (1867–1919)*. In: *Magyar Könyvszemle*. LXII. évf. (1938) 1. sz. 55-56. A kézdivásárhelyi adat kivételével.
 218. Uo. 41-43.
 219. Uo. 44-50.
 220. Uo. 51-55.
 221. Orbán János: i. m. 241.
 222. Ötvös Veronika: i. m. 27.
 223. Kristóf György: i. m. 58-62.
 224. Molnárné Hubes Éva: Székelyudvarhely időszaki sajtótermékeinek történeti áttekintése. In: *Könyvtári Szemle*. XIV. évf. (1970) 3. sz. 128-131.
 225. *Udvarhely. Politikai és közművelődési hírlap*. Szerk. Szombathy I. M. 1872–1873.
 226. *Udvarhelyi Híradó. Szépirodalmi, társadalmi, közgazdasági hetilap*. Szerk. Cs. Szabó Kálmán. 1897–1898.
 227. Hermann Gusztáv: i. m. 153-158.
 228. Osváth Sára: *Marosvásárhely magyarnyelvű időszaki sajtója (1858–1945)*. Szakdolgozat a kolozsvári Bolyai Tudományegyetemen, 1946. Kézirat.
 229. Koncz József: *A marosvásárhelyi evang. reform. kollegium könyvnyomdájának száz éves története*. Marosvásárhelyt, 1887. 3-13.
 230. Uo. 15-36.
 231. Vitos Mózes: i. m. 696.
 232. Kozma Ferenc: i. m. 450.
 233. Thirring Gusztáv: i. m. 536.